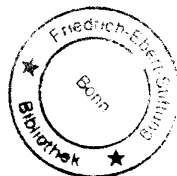

ÁTALAKULÓ MAGYARORSZÁG

Szerkesztette: Kiss Endre

A 97 - 00972

Budapest, 1996.

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Készült a FER-Co Kft. gondozásában.

Az elemzés folytatódik...

1989 nagy világtörténelmi fordulata új helyzetet teremtett az poszt-kommunista világban, így a poszt-kommunista világ egyik legsajátosabb, Kelet és Nyugat között már történelmi hagyományai miatt is "komp"-ként közlekedő Magyarország számára is. Magyarország testesítette meg 1989-1990-ben leginkább a poszt-szocialista rendszerváltás "királyi út" -ját, a sikeres demokráciába és gazdaságba vezető gyors és lendületes átmenet lehetőségét.

A poszt-szocialista átmenet "királyi út" -ja - hamar nyilvánvalóvá vált ez - nem bizonyult járhatónak. Ennek egyik nagy oka minden bizonnyal a Nyugat felkészületlensége, majd óvatossága volt a hatalmas világpolitikai és világgazdasági folyamat intellektuális felépítésében és lebonyolításában, de megközelítőleg ugyanekkora szerepet játszott az első poszt-kommunista elit felkészületlensége is a kivételes történelmi feladatra.

A "királyi út" helyett 1991-1992 óta a magyar poszt-szocialista demokrácia rögzösebb és nehéz úton halad. Ennek az útnak egy fontos szakaszán, 1995 áprilisában rendezte meg a Kasseli Egyetem Kelet-Nyugati Tudományos Központja kiváló német és magyar szakemberek és értelmiségiek közreműködésével a "Magyarország átalakulóban - az átmenet ideiglenes mérlege és a magyar-német kapcsolatok néhány aspektusa" című eredményekben gazdag konferenciáját, amelynek anyaga azóta könyv formájában is megjelent ("Ungarn im Wandel. Zwischenbilanz und Aspekte der ungarisch-deutschen Beziehungen." Verlag Wissenschaft und Politik. Köln, 1995).

1996 augusztusi konferenciájával a Friedrich Ebert - Alapítvány a német és magyar szakembereknek és értelmiségieknek ezt a színvonalas párbeszédét kívánta folytatni. Mind a német és magyar résztvevők, mind pedig a Friedrich-Ebert-Alapítvány abban a reményben bocsátják útjára a budapesti konferencia előadásaiból összeállított kötetet, hogy az az elkötelezett elemzés és a demokratikus diskuszió eszközeivel előre fogja vinni a magyar rendszerváltás folyamatait.

Budapest, 1996. október

Kiss Endre

Magyarország útja a Nyugat felé – A külgazdasági kapcsolatok

“The Pioneer of Reforms – Hungary”, így szól a Bank Austria egyik tanulmányának címe. És valóban: Magyarország hosszú ideje tartó, egészen a szocialista érába nyúló reformtradícióra tekinthet vissza. A gazdaság átstrukturálása keretében főként a külkereskedelem liberalizálása ért el jelentős haladást. A magyar kormány már meglehetősen korán belefogott abba, hogy a külkereskedelem szabályozását a piacgazdasági kritériumok és a világgazdasági érettség irányába alakítsa át. Az első lényegbevágó újraszabályozásokra már 1968-ban, egy átfogó reformprogram, “az új gazdasági mechanizmus” keretében sor került, amikor is megszüntették a központilag elrendelt kötelező termelési terveket. Attól kezdve a magyar vállalatok viszonylag független döntési struktúrákkal rendelkeztek. Egy rövid szünet után az 1968-ban megkezdett reformpolitikát a hetvenes évek végén folytatták: 1979-ben a gazdaságpolitika szakított az erőltetett növekedési politika céljával, 1984 után a vállalatvezetés új formáit hozták létre, 1987-ben kialakítottak egy kétlépcsős bankrendszert, amely a Nemzeti Bank mellett az önálló kereskedelmi bankok létrejöttét eredményezte; 1988-ban bevezettek egy jövedelem- és forgalmiadó-rendszert, és elfogadtak egy törvényt a gazdasági társulásokról. Már 1973-ban törvényben szabályozták a közvetlen külföldi beruházások területét (kiegészítve 1989-ben és 1990-ben), 1988-ban megalkottak egy csődtörvényt. A túlnyomórészt importált energiahordozók és egyéb nyersanyagok belföldi árait a világpiaci árakhoz igazították. A nyolcvanas évek közepe óta a külföldi piacokra történő kivitelt lényegében liberalizálták, és lebontották a nagy külkereskedelmi társaságok monopólium-ját: ezzel párhuzamosan 1990 végéig a nem rubel elszámolású import 74 százaléka és hasonló nagyságrendű exportot (1991 elején már több mint 90%) a külkereskedelmi kontroll alól felszabadították. A magyar fizetőeszköz ugyan hivatalosan a legutóbbi időkig nem volt konvertibilis, de facto azonban már a konvertibilitás hivatalos bevezetése előtt annak egy sor jellemzőjével rendelkezett. 1990-et követően azután törvények valóságos ösztönét hozták, amelynek célja az volt, hogy elősegítsék a gazdaság sikeres átalakítását egy piacgazdasági rendszerbe. A kereskedelmi berendezkedés

korai átstrukturálását tekintetbe véve ezen 1990 utáni reform-törvényalkotási folyamat nagy része az általános rendszerváltás – mint például a gazdaság felszabadítása a direkt politikai előirányzatok alól, a nyugati nyitás, a privatizáció, az állami szubvenciók csökkentése vagy a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) egykori tagállamaival folytatott kereskedelem újjászervezése – részének tekinthető. Ma Magyarország Lengyelországgal, a Cseh és a Szlovák Köztársasággal a reformállamok olyan csoportjához tartozik, amelyben a piacelvűség és a demokratikus rend megvalósítását célul kitűző transzformációs és reformfolyamatok meglehetősen előrehaladtak (Inzelt 1996; Bank Austria 1995; Busch/Varga 1996; Axt 1995, 96).

„Ez az átmenet együtt járt a már megvalósított reformok folytatásával (pl. az árak és a külkereskedelmi rendszerének liberalizálása, adóreform, a vállalatvezetés módszereinek változása stb.) és a privatizációval, intézményi reformmal és struktúraváltással összefüggő kérdések egészének megoldásával. (...) Mivel Magyarország már az 1980-as években széles körű reformokba kezdett (nevezetesen bankreform, adóreform és az árak és a kereskedelem liberalizációjának kezdetei), az 1990-ben megválasztott kormány a fokozatos megközelítést választotta. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a reformfolyamat lassú volt. Éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítják a struktúrapolitikai lépései és következtetései.”¹⁾

A reformállamok külkereskedelmi orientációja mindaddig nyilvánvalóan nem követte a gazdasági reformok elkötelezettségét. Így például a bruttó nemzeti össztermék exportrészesedése 1993-ban Bulgáriában, ahol a reformfolyamat igencsak vonatottan halad, 28% volt, míg ugyanez a magyarországi adat csupán 23%-ot tesz ki. De Lengyelországban is, amely Magyarországhoz hasonlóan viszonylag konzervens transzformációs politikát folytat, az exportkvóta csupán 17%-ot ér el, és ezt még a román gazdaság is meghaladta 2 százalékponttal. Ezzel szemben Szlovákia, a Cseh Köztársasággal folytatott kereskedelem nélkül, a GDP 29 százalékát kitevő exportrészesedést ért el. Más reformállamokkal összehasonlítva Magyarország külkereskedelmi orientáltsága (nyitottság) közepes szinten mozgott. Amíg ezen számok alapján a Bank Austria egy tanulmánya az ország nyitottsága mellett fennálló igen jelentős optimalizációs lehetőségeket hangsúlyozza (Bank Austria 1995, 83), a magyar parlament költségvetési bizottságának elnöke, Kádár Béla ezzel szemben a magyar gazdaság igen nagyfokú nyitottságát látja: „Strukturális értelemben a kis Magyarország a legnyitottabb és legsebezhetőbb gazdasága a szubrégióknak. Az 1992 és 1994 közötti évek átlagá-

ban az árukitétel megfelelt a GDP 25%-ának, a szolgáltatások a GDP 6%-ának, a külföldi közvetlen beruházások pedig 4,5%-nak.” (Kádár 1995, 7, 11)

Magyarországnak az európai és globális piacba történő integrálódása során az egyik akadályt nem utolsósorban azok a hibás allokációk alkotják, amelyeket a KGST-n belüli specifikus hatalmi struktúrák és döntési paraméterek hoztak létre. A nemzetgazdaságok specializálódása a KGST-n belül nem a komparatív előnyök mérlegelése alapján történt, hanem a KGST-n belüli megegyezéseken alapult, aminek következtében a nemzetgazdaságok ma komoly átalakítási nehézségektől szenvednek. Az elmúlt időszakban Magyarországnak a KGST-n belüli megállapodásoktól való nagyfokú függése révén – és ebben az esetben mindenekelőtt a Szovjetuniótól – a nemzetközi munkamegosztás potenciális előnyei csökkentek. A magyar nemzetgazdaság a kereskedelemről és termelésről hozott exogén, politikailag motivált döntések okozta függőségektől és károsodásoktól szenvedett, azzal a következménnyel, hogy ezek a kereskedelmi mozgások üzem- és nemzetgazdaságilag kalkulálhatatlanná váltak, és gazdasági szempontból racionális döntések nem, vagy csak kis mértékben voltak lehetségesek.

A KGST gazdaságilag alapvetően nem kielégítő döntéshozói struktúráit és paramétereit nem utolsósorban az is kiélezte, hogy a tagállamok gazdasági mechanizmusai egyre inkább eltávolodtak egymástól, és ezáltal egyre kevésbé voltak kompatibilisek: a nyolcvanas évek végén a skála a reformellenes, irrális tervcélokkal operáló Romániától a kitartóan (a szocialista) piacgazdaság felé orientálódó Magyarorszáig tartott. Ehhez társultak még további nehézségek, amelyek a KGST-n belüli gazdasági egyenlőtlenségekből következtek. A súlypontok képződésének eredménye az volt, hogy Magyarország a KGST-be történő betagozódása során viszonylag nagy nehézipart épített ki, anélkül hogy az ország rendelkezett volna a szükséges nyersanyagbázissal vagy a külföldön található nyersanyaglelőhelyekhez vezető megfelelő szállítási útvonalakkal. Az ily módon kiépített iparágak függő helyzetben voltak a Szovjetunióból érkező szállításoktól. Ezzel egyidejűleg a Szovjetunió Magyarország agrártermékeinek és élelmiszereinek legfontosabb áttevője volt, de ugyanez vonatkozott a nagyobb értékeket képviselő termékekre, például a beruházási javakra is.

Magyarország szempontjából a KGST-n belüli gazdasági együttműködés problémái elsősorban abban az értelemben éleződtek ki, hogy egyre nehezebbé vált a magyar export ellentételezéseket behozatalt biztosítani, ame-

1) OECD, *Review of Industry and Industrial Policy in Hungary*, Paris 1995, 12.

2) HVG, 1988. aug. 6., idézet Bíró 1988, 77.

lyet megint csak a KGST-n belüli, nem a gazdasági ésszerűsítésen nyugvó eljárás módokra vezettek vissza: "A probléma megértésének kulcsa abban a tényben keresendő, hogy a KGST-n belül nincsen szabadon átváltható valuta, és ezért az elszámolás bilaterális módon történik, valamint abban, hogy a KGST-n belül továbbra is az eladói és nem a vásárlói piac az uralkodó." (Bíró 1988, 75. oldal) A külgazdasági kapcsolatok nem kielégítő fejlődése a külföldi eladósodás érezhető növekedéséhez is vezetett. 1984 és 1987 között Magyarország bruttó külföldi eladósodása megduplázódott és mintegy 18 milliárd USD-ra nőtt (Marer 1988, 67). Magyarország miniszterelnök-helyettese, Marjai József, ezzel kapcsolatban 1988-ban kijelentette:

"A KGST-egytűnműködés mechanizmusa, főként az ár- és árfolyam-politika, a hiányzó konvertibilitás, valamint az a tény, hogy az egyes népgazdaságok működési rendszere lényegesen eltér egymástól, nem teszi lehetővé, hogy a nemzeti érdekeket a kölcsönös előnyök alapján a piaci kapcsolatok révén harmonizáljuk. Ezért számunkra is elkerülhetetlen, hogy az állam beavatkozzék és az áruforgalom pénzügyi keretfeltételeit megteremtse. Ezt a célt szolgálja a pénzügyi hidak jelenlegi rendszere, amelynek az a célja, hogy a bel- és külföldi árak közötti mindenkor különbségeket kiegyenlítse, azonban a vállalatok és termékek egy részénél a nemzetközi piac által el nem ismert magas termelési költségeket is fedezze. 1987-ben az államháztartás bevételeinek és kiadásainak egyenlegében a szocialista áruforgalommal összefüggésben összesen 12,8 milliárd forintot mutatkozott."

Magyarország már hosszú idővel a keleti tömb összeomlása előtt gazdaságának nemzetközi piacok fejlődéséhez való alkalmazkodásán fáradozott – már amennyire ez az adott körülmények között lehetséges volt. Az országnak sikerült részben integrálódnia a nemzetközi versenybe (Axt 1995, 96; Bank Austria 1995, 83). Ezáltal a gazdasági átalakulási folyamatok terhei Magyarország számára esetleg kisebbek lehetnek, mint más reformállamok számára.

A keleti tömb politikai eróziós folyamatából kifolyólag 1990-t követően egy sor új és nagy jelentőségű tényező hatott a magyar külkereskedelmre: a magyar bel- és gazdaságpolitika, főként az árfolyam-politika mellett a Magyarországon és a hagyományos kereskedelmi partnereknél 1990 óta érezhető termelécscsökkenés, a KGST és a Szovjetunió felbomlásából következően a piacok, illetve piaci részesedések elvesztése az 1991-es és 1992-es évben, ami együtt járt a KGST-államok közötti árképzés és fizetési módokat 1991. eleji átalakításának eredményeként jelentkező cserearányromlásal (1991-ben 25,6%), a fokozatosan javuló bejutás a nyugati piacokra

1990-t követően, a nyugat-európai és – a magyar külkereskedelem domináns németországi és ausztriai irányultsága miatt – különösen a német konjunktúra alakulása említendő (Bank Austria 1995, 84).

A külkereskedelmi volumen alakulása 1990 és 1994 között meglehetősen stabilnak bizonyult. 1991-ben és 1992-ben az Európa újrendezéséből következő tényezők még nem gyakoroltak hatást a magyar külkereskedelem teljes mértékének alakulására. A KGST-partnerekkel lebonyolított kereskedelem cserearányainak drámai romlása (1991-ben 25,6%) nem gyakorolt átütő hatást a magyar külkereskedelem volumenére. A Szovjetunió utódlámaiban a keresletben bekövetkező összeomlás jelentette a tulajdonképpeni sokkot a magyar gazdaságnak. Kezdetekben ugyan sikerült ezt a nyugatra, elsősorban a Közösségbe irányuló kivitel növelésével pótolni, azonban 1992 második felétől kezdődően és 1993-ban a magyar export visszaesést mutatott, míg az import ezzel egyidejűleg lényegesen emelkedett: dollárbázison (USD) elszámolva a magyar export 1990 és 1994 között több mint 11%-kal növekedett. Egyes országok – mint Oroszország vagy Bulgária – kénytelenek voltak ugyan a kivitel több mint egyharmados csökkenését is elkönyvelni, de például Romániával és a Cseh Köztársasággal összehasonlítva, amelyek az export több mint 20%-os növekedésével dicsekedhettek, a magyar export emelkedése inkább mérsékeltnek volt mondható. Azonban ha az 1995-ös számokat vesszük alapul, akkor Magyarország az exportját 1990-hez képest majdnem egyharmadával volt képes bővíteni. A másik oldalon Magyarország importjának viszonylag gyors és egyértelmű bővülésére került sor, hasonlóan a Cseh Köztársasághoz és Lengyelországhoz. 1993-ban a magyar kereskedelmi mérleg hiányának mértéke elérte a 3,6 milliárd, 1994-ben a 3,8 milliárd USD-t. A magyar gazdaság egy egyre nyilvánvalóbban erősödő importnyomás alá került (Bank Austria 1995, 84).

1995-ben aztán a külkereskedelem alakulását érezhetően a kormány korrekciós intézkedései határozták meg. A cél az, hogy az import lefékezésével egyidejű exporttámogatások mellett a kereskedelmi mérleg újból egyenesbe kerüljön. Ebben a tekintetben a forint 1995-ös jelentős leértékelése és a crawling peg (lépcsőzetes leértékelés) bevezetése, valamint egy 5 százalékos általános vámpótlék kivétele valamennyi importra tartoznak a legszembevetőbb intézkedések közé. A megemelt vámtértek az egyik oldalon és a forint jelentős leértékelése a másik oldalon tartósan befolyásolták az áru mozgás irányát. Hozzájárultak azonban ehhez a nyugati piacokon tapasztalható javuló értékesítési lehetőségek is. Igen jelentősen csökkent az élelmiszerek és élvezeti cikkek, az ipari fogyasztási javak, valamint az üzem-

anyagok és kenőanyagok importja. A leginkább dinamikus 1995-ben az anyagok, félkész termékek és részegységek exportja fejlődött, de az agrár- és élelmiszer-kivitelt is; a fogyasztási javak területén is növekedést sikerült elérni. Ennek ellenére valószínűleg a politikusok várakozásai, főként a behozatal fékezésére vonatkozóak, nem teljesültek egészében. 1995 első kilenc hónapjában az import az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium számításai szerint az előző év hasonló időszakával összehasonlítva 10,3%-kal nőtt, míg egész évre csupán 5%-os emelkedésre törekedtek (BfAI 1995, 13).

1. táblázat: A magyar külkereskedelem bázisadatai

		1990	1991	1992	1993	1994	1995
Export	Mill. HUF	603 636	764 274	843 566	819 915	1 128 700	-
Export	Mill. USD	9587,6	10 186,9	10 705,1	8906,9	10 700,8	12 700,0
Import	Mill. HUF	544 921	855 643	878 503	1 162 491	1 537 000	-
Import	Mill. USD	8646,8	11 382,1	11 078,9	12 530,3	14 533,8	15 200,0
Kereskedelmi mérleg	Mill. HUF	58 715	-91 369	-34 937	-342 576	-408 300	-
Kereskedelmi mérleg	Mill. USD	940,8	-1195,2	-373,8	-3623,4	-3833,0	-2500,0
Árfolyam	HUF/USD	63,20	74,81	79,00	92,04	104,75	124,00

Forrás: Bank Austria, 1996

A magyar ipar külföldi megrendelése egy beruházásnövekedés mellett pozitív hatást gyakoroltak a monetáris politika révén nyomás alá került gazdasági növekedésre is: míg az ipar teljes 1995-ös értékesítéseire vonatkozóan 6,8%-os pluszt jelentettek, az exporteladások az említett időszakban 22,3%-os növekedést mutattak, amíg a belföldi eladások körülbelül az előző évi szinten (+1,4%) mozogtak. Kedvező exporteredményeket mindenekelőtt a gépgyártás, a járműalkatrész-gyártás, az építőanyag-ipar, a fémfeldolgozás és az élelmiszeripar egyes területei értek el. Az exporttermelés részesedése a teljes kibocsátáson belül 1995. augusztus végén 29%-ot ért el, szemben az 1994. augusztus végi 25%-kal. Az ipari termelés ennek következtében 1995-ben a fogyasztási javak iránti visszafogott kereslet ellenére összességében kedvezően alakult. A termelési volumen már 1995-ben bekövetkezett igen figyelemreméltó növekedése után a piacelemzők 1996-ra egy továbbra is fennmaradó kedvező alakulással számolnak, a legutóbbi rend-

kezésemre álló prognózisok a teljes termelés 5 és 7% közötti növekedésével számolnak (BfAI 1995, 4. és következő oldal, 11.).

Magyarország külpolitikai úton kétféle módon próbálta meg a KGST és a Szovjetunió összeomlásával együtt járó gazdasági nehézségeket hatástalanítani: egyrészt a kelet-közép-európai hagyományos kereskedelmi partnereihez fűződő gazdasági kapcsolatok reorganizációjában való részvétellel, másrészt pedig – és ez a fő cél – egy olyan politikával, amely Magyarország nyugati integrációját következetesen elősegíti. A KGST gazdasági nehézségei, valamint az egyre szorongatóbbá váló eladásodás problémáikája következtében és a magyar gazdaság csökkenő versenyképességével összefüggésben már 1989-ben jelentek meg – még mindig a KGST reformjáról, amelynek azonban a nyolcvanas évek végén már aligha volt esélye a megvalósításra, folytatott vita keretében – a további világgiazi orientációra és a Közöség, valamint az EFTA államaival kialakítandó szorosabb kontaktusokra irányuló követelések. Így például Inotai András, a budapesti Világgazdasági Kutatóintézet munkatársa 1988-ban azt követelte, hogy az új nyugat-európai fejlődési irányokhoz haladéktalanul alkalmazkodni kell, még mielőtt megváltoztathatatlanná struktúrák jönnének létre, amelyek a transzformáció költségeit túlságosan megemelnék. A kelet–nyugati kapcsolatokban új politikai és gazdasági lehetőségek jelentkeznek – vélte. “Ezeket az esélyeket ma kell megragadni, hiszen hozzájárulhatnak a gazdasági fejlődéshez és a feszült gazdasági helyzet enyhítéséhez.” (Inotai 1988, 107) Megmutatkozott, hogy a Közöség kész volt a kelet-közép-európai államoknak, így Magyarországnak is, segíteni. Így az EK-bizottság 1990. februári Kelet-Európa-kezdményezése társulási szerződések megkötését vette tervbe a KGST államaival, kivéve a Szovjetuniót. Az ilyen szerződések deklarált célja mindegyik a kereskedelmi és szolgáltatási forgalom liberalizálása, pénzügyi és technikai segítségnyújtás, valamint egy intézményesített politikai dialógus volt.

A nyugati államokkal kötött kereskedelmi szerződések mellett, amelyek Magyarország piacaira történő bejutási esélyeit javították, a magyar külpolitika fontos sikert könyvelhetett el a Nyugathoz vezető úton: az 1991. december 16-án az Európai Közöséggel kötött társulási szerződést, amely egy 1994. február 1-jéig tartó átmeneti időszak után lépett érvénybe. A szerződés az ipari termékekre vonatkozó szabadkereskedelmi övezet megteremtését 2001-re tervezi. A tervek szerint az alkalmazkodás egy aszimmetrikus, Magyarországot előnyös helyzetbe hozó menetrend szerint kerül lebonyolításra. 1995-ben megkezdődött Magyarország az Európai Unióba irányuló

kvitelére vonatkozó kereskedelmi korlátok aszimmetrikus lebontása. Ebben az évben az ún. "normal list" (átlagosan 7-8%-os) vámtételeit csökkentették egyharmaddal, míg az ún. "declared list" (átlagosan 12%-os) tarifáit 10 százalékra redukálták.

Ugyanezeket a tarifákat alkalmazza az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA). Az EFTA-val sikerült 1993. március 29-én egy megegyezést aláírni, amely 1993. október 1-jén lépett hatályba. Magyarországnak az EFTA-val kötött szerződése a társulási szerződés struktúráját követi, csak-hogy itt egyes feltételek Magyarország számára még kedvezőbben alakultak. Azonban EFTA-tagok, mindenekelőtt Ausztria csatlakozásával az Európai Unióhoz a szerződés lényegesen vesztett jelentőségéből. Az EFTA-val kötött szerződés már a kezdetektől fogva csak kiegészítő funkcióhoz jutott a Közösséggel kötött szerződés mellett. A nyolcvanas évek végétől a KGST felszámolása alatt volt, és 1991-ben szétesett. És az EFTA-t már a kezdetektől fogva csak átmeneti megoldásként hozták létre.

A KGST-felépítmeny összeomlásának negatív hatásait enyhítendő és a közép-európai régiót az addig politikai értelemben vett nyugat-európai integrációba kívánt intézményi betagozódást jobban előkészítendő, a gazdaságilag hagyományosan szorosan összefonódó államok, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország – a Visegrád-államok – megpróbálták az egymás közötti kooperációhoz és integrációhoz vezető utakat találni. Ebből a célból írták alá 1992. december 21-én a Közép-európai Szabadkereskedelmi Egyezményt (CEFTA), amely 1993. március 1-jén lépett érvénybe. A szerződés tárgyát egy, az ipari termékekre vonatkozó szabadkereskedelmi övezet 2000. december 31-éig történő létrehozása és a mezőgazdasági vámok részleges leépítése alkotja. Később Magyarország egy ennek megfelelő szabadkereskedelmi egyezményt írt alá szomszédjával, Szlovéniával, 1994. július 1-jén. Hogy ezeknek az egyezményeknek milyen hatása lesz, egyelőre nem megítélhető. De a tagállamok minisztereinek 1995. szeptemberi találkozásuk alkalmával meggyőződésüket hangoztatták, hogy a CEFTA-országok közötti további közeledés pozitív hatással jár az Európai Unióhoz való csatlakozásuk előkészítése szempontjából (AdG 1995. szeptember 11., 40343; Bank Austria 1995, 87. és következő oldal).

Az EU PHARE-programjának keretében Magyarország egy segélyprogramról szóló szerződést írt alá, amely 425 millió ECU-s forrást tartalmaz egy ötéves periódus keretében. A szerződés célja Magyarország felkészítése az európai uniós teljes jogú tagságra, valamint az ország gazdasági fejlődését támogatása. A cél az, hogy ezekből a pénzekből többek között az

infrastruktúra kiépítése, a mezőgazdaság, az energiaszektor és a regionális fejlesztés profitáljanak. Magyarország részesedése a PHARE-programból az 1990-es 20%-ról 1994-re 8,6%-ra csökkent (BfAI 1995, Kádár 1995, 12).

A nyugati irányú gazdasági orientációváltást megcélzó magyar külpolitikai tevékenységeket a külkereskedelmi állami regulációinak lebontása kísérte. Kétségtelen előnyként jelentkezett, hogy a deregulációs politikának nem kellett a nulláról kezdenie, hanem az előző évek liberalizációs intézkedéseiből indulhatott ki. A külkereskedelmi liberalizációja az 1989 és 1991 közötti években magyar vállalatok előtt megnyitotta azt a lehetőséget, hogy az áruexport mintegy 90%-ára vonatkozóan állami kontroll nélkül köthesse-nek üzletet a nyugati partnerekkel, ez 1991 óta egyre inkább vonatkozik az egykori KGST-országokkal lebonyolított forgalomra is. Magyarország igyekszik gazdasági törvénykezését fokozottabban az EU-normákhoz hozzáigazítani. 1995-ben az év vége felé egy sor törvényt fogadtak el, többek között a verseny, a vámk- és biztosítási ügyek, a standardizálás és a szállítás területén. 1995. januárjában kezdetét vette egy, az EU-ra vonatkozó harmonizációs program, amely 4700 törvényt és rendelkezés hozzáigazítását tűzi célul (BfAI 1995, 14; Inzelt 1996, 107. és következő oldal).

A Nyugattal folytatott kereskedelmi kapcsolatok 1989-ben kezdődő intenzívebbé válása (az export 41,6%-a jutott a Nyugatra, ebből 24,8% az Európai Közösségre) döntő segítséget nyújtott abban, hogy a régi magyar kül gazdasági kapcsolatok összeomlásának következményeit sikerült tompítani. A magyar kereskedelmi mozgásirányok a keletiről nyugati irányba történő átcsoportosításának sokféle ösztönzései konzekvenciájaként ezek váltak dominánssá. 1994-ben Magyarország külkereskedelmének több mint 70%-át nyugati piacgazdaságokkal bonyolította le. Az Európai Közösség államaival folytatott kereskedelem ennek során különösen gyorsan növekedett. Ez vonatkozik Magyarországra hagyományos partnereire, Németországra és Ausztriára is.

2. táblázat: A magyar külkereskedelem megoszlása országcsoportok szerint százalékban

	1990		1991		1992		1993		1994	
	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import
Transzformációs és nem piacgazdaságok	37,7	36,9	23,6	24,1	23,3	25,3	26,3	29,6	23,1	24,0
ebből:										
kelet-európai országok	28,2	27,0	19,4	22,3	19,4	23,6	22,8	27,9	19,0	22,2
Fejlett piacgazdaságok	54,3	53,2	67,9	66,6	71,3	69,7	67,7	65,3	72,0	70,6
ebből:										
EU-államok	32,2	31,0	45,7	41,1	49,8	42,7	46,5	40,2	51,0	45,3
Fejlődő országok	8,1	9,9	8,4	7,9	5,3	4,2	5,4	4,4	3,9	4,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Források: Yearbook of Economic Statistics, 1990, 1992; Bank Austria, 1995

3. táblázat: A magyar külkereskedelem országok szerint százalékos részesedésben

	Részesedés a teljes exportból százalékban					Részesedés a teljes importból százalékban				
	1990	1991	1992	1993	1994	1990	1991	1992	1993	1994
D*	20,0	26,9	28,0	26,6	28,2	23,3	21,4	23,5	21,6	23,4
A	7,5	10,8	10,8	10,1	10,9	10,0	13,3	14,4	11,6	12,0
I	5,9	7,6	9,6	8,0	8,5	4,1	7,2	6,3	6,0	7,0
GB	2,0	2,0	2,0	2,3	4,3	2,1	2,5	2,9	2,5	4,0
USA	3,5	3,2	3,3	4,2	4,0	2,6	2,6	2,9	3,9	3,1
F	2,7	2,9	3,2	3,4	3,5	2,1	2,7	3,1	3,3	3,4
NL	1,5	2,1	2,3	2,4	2,5	2,1	2,7	3,0	2,7	3,0
J	1,2	1,7	0,9	1,0	0,9	2,1	2,7	2,4	2,7	2,7
CH	1,9	1,9	1,9	1,8	1,5	3,1	3,4	2,9	2,7	2,6
SU**	20,2	13,4	13,3	15,3	11,6	19,1	15,3	16,9	22,2	15,1
R	—	—	4,7	10,7	7,5	0,0	0,0	7,8	10,5	12,0
U	—	—	1,9	1,8	2,1	0,0	0,0	1,4	1,1	2,1
ESR	4,1	2,2	2,7	3,3	3,2	4,7	4,1	4,3	4,0	4,8
SLK	—	—	—	1,4	1,3	0,0	0,0	0,0	1,9	2,4
ÉR	—	—	—	1,9	1,8	0,0	0,0	0,0	2,1	2,4
PL	1,7	2,1	1,4	1,8	2,1	2,4	1,9	1,6	1,2	1,3
Teljes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Rövidítések: D = Német Szövetségi Köztársaság; A = Ausztrál Köztársaság; I = Olaszország; GB = Nagy-Britannia; USA = Amerikai Egyesült Államok; F = Franciaország; NL = Hollandia; J = Japán; CH = Svájc; SU = Szovjetunió; R = Oroszország; U = Ukrajna; CSR = Csehszlovákia; SLK = Szlovákia; CR = Cseh Köztársaság; PL = Lengyelország * 1990 NDK és NSZK összege; ** 1993 és 1994 vonatkozásában a Szovjetunió utódállamaival folytatott kereskedelem.

Forrás: Bank Austria 1995, 87

A kilencvenes évek elején mélyreható változások következtek be a magyar külkereskedelem földrajzi orientációjában, amelynek fő okai a KGST felbomlásában és a Szovjetunió összeomlásában keresendők: 1990 és 1994 között az egykori állami irányítású kereskedelemmel rendelkező államok részesedése a magyar exportból 14,6 százalékponttal, az importból 12,9 százalékponttal csökkent. Ezzel egyidejűleg a fejlett piacgazdaságok részesedése a magyar kivitelből 17,4 százalékponttal, a Magyarországra történő behozatalból 17,8 százalékponttal nőtt.

Az 1991-es év a magyar külkereskedelem földrajzi reorientációjának folyamatán belül fordulópontot jelent. Ebben az évben omlott össze a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. Azóta a magyar vállalatok kelet-európai partnereikkel szemben is konvertibilis valutában számolnak el. Mindenemelő korábbi szubvencionálás, a KGST-államok közötti kereskedelmet szolgáló fizetési és finanszírozási egyezmény érvényét veszítette. Ehelyett ezek az országok egymás közötti kereskedelmükben visszatértek a legnagyobb kedvezmény elvéhez és a vámtarifa-szerződésekhöz. Az egykori KGST-partnerországokba irányuló áruszállításokból eredő követelések behajtása egyre nehezebbé vált; sok esetben az áruüzletekből eredő követeléseket le kellett írni. Ennek oka nem utolsósorban a jó valutákból fennálló eklektikus devizahiány volt. Hogy ezen probléma ellenére a magyar export 23%-a továbbra is a kelet-európai államokba irányult, figyelemre érdemes (Bank Austria 1995, 86). A magyar külkereskedelem orientációváltása következtében a Szovjetunió – évtizedeken keresztül Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnere – utódállamainak jelentősége csökkent. 1994-ben a Szovjetunió legnagyobb utódállama, Oroszország, Németország és Ausztria mögött már csak Magyarország harmadik legnagyobb kereskedelmi partnere volt. Amennyire világosan kiderül ezen piacok jelentősége a magyar gazdaság számára, annyira alacsony a másik oldalon Magyarország és a CEFTA-országok részesedése összességében az Unió külkereskedelmében: az EU a Visegrád-országokból származó behozatalának részesedése 1989 és 1994 között 0,9-ről 1,7%-ra növekedett, Magyarországa pedig 0,2-ről 0,4%-ra.

Németország időközben Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált: Németország mind a magyar kivitel, mind pedig a behozatal tekintetében továbbra is messze a legfontosabb partner. 1995 első félévében Magyarország 1524,7 millió USD értékben, az előző év hasonló időszakával összehasonlítva 15%-kal több árut szállított Németországba. Magyarország 1995-ben összesen 4828,9 millió USD értékben teljesített szállításokat

Németországba. A behozatal 1995 első két negyedévében csaknem 20 százalékkal 1801,7 millió USD-re emelkedett, az év végéig Magyarország Németországból 4911,1 millió USD-ért teljesített importot. A bilaterális gazdasági kapcsolatoknak valószínűleg újabb lökést ad az 1995-ös év folyamán mintegy 1,0 milliárd DEM-es hitelkeretről kötött megállapodás. Ezekből a pénzeszközökből 0,5 milliárd DEM-et fele-fele arányban két tartomány, Bajország és Baden-Württemberg bocsát rendelkezésre, a másik felét a Szövetségi Kormány. Észak-Rajna-Vesztfália is felajánlott Magyarországnak egy 300 millió DEM-es kölcsönkeretet (BfAI 1995, 14).

4. táblázat: A magyar külkereskedelem földrajzi struktúrájának alakulása

	1928	1938	1978	1990	1994
Németország	11,9	27,4	16,8	20,0	28,2
Német Szövetség	-	-	8,4	-	-
Köztársaság	-	-	-	-	-
NDK	-	-	8,4	-	-
Osztrák	34,0	18,3	3,3	7,5	10,9
Köztársaság	-	-	-	-	-
Olaszország	6,6	8,5	4,2	5,9	8,5
Nagy-Britannia	2,9	8,1	1,5	2,0	4,3
12 EU-állam	25,0	49,7	27,8	32,2	51,0
Csehszlovákia	17,6	4,1	6,6	4,1	3,2
Románia	5,3	4,0	2,7	1,8	1,9
Lengyelország	3,3	1,0	4,8	1,7	2,1
Szovjetunió	0,4	0,1	30,5	20,2	11,6
KOST (Bulgária,	27,5	10,3	45,9	28,1	19,0
Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Szovjetunió)					

Források: Collins/Rodrik, 1991, Bank Austria, 1995, 88, Karner, 1995, 205. oldal

A Németországhoz és Ausztriához fűződő erős kötődés a magyar gazdaságot a németországi gazdaság alakulásával szemben igen érzékenyvé teszi, mivel Ausztria, Magyarország második kereskedelmi partnere, erősen kötődik a német piaci fejleményekhez. Erre világít rá Magyarország exportjának 1992 nyara és 1993 vége közötti csökkenése, amelynek kétségtelenül leg-

fontosabb oka a német gazdaság recessziójában volt keresendő. A magyar export ezt követő helyreállása szintén a németországi kereslet alakulásának igen erős befolyása alatt kezdődött (Bank Austria, 1995).

A Németországgal és Ausztriával folytatott kereskedelem bővülése a hagyományos partnerekhez fűződő történelmi kötődések újraéledése jeleként is felfogható. 1928-ban a közép- és kelet-európai államokra a magyar kivitel 34%-a jutott, külön-külön: Lengyelországra 19%, Csehszlovákia 23%, Jugoszlávia 25% és Románia 23%. Megmutatkozik, hogy Magyarország, Ausztria és Németország igen gyorsan fel tudta eleveníteni régi kapcsolatait, míg ugyanez az Habsburg-monarchia más utódállamaival (CR, SR, RU) mindeddig nem sikerült. Mindenesetre vannak arra utaló jelek, hogy az ezen államokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok újra megélednek. Így például Magyarország külkereskedelme a Visegrád-államokkal 1994-ben 20 százalékkal nőtt (Bank Austria 1995, 88; Kádár 1995, 20).

5. táblázat: A magyar külkereskedelm 5 legfontosabb terméke és azok részesedése százalékban

Teljes kereskedelem	Export	Import
	rubizati mezőgazdasági termények feldolgozott szőlő és gyümölcs, konzerv elődleges rubizati feldolgozott baromfi és baromfikonzerv	nyerőanyag és félkész termékek járművek gőzgépek készlet és fémcsiszolt alkatrészek egyéb vegyipari termékek
(%)		22,3
Németország	rubizati feldolgozott baromfi és baromfikonzerv egyéb	motoros járművek rubizati vegyipari termékek egyéb vegyipari termékek
(%)	korlátot és horgelt termékek mezőgazdasági termény	28,9
Ausztria	készlet és fémcsiszolt alkatrészek elektronikus színpadok és csatlakozók rubizati elektronikus színpadok és csatlakozók származékok készlet termékek	elektronikus színpadok és csatlakozók készlet és fémcsiszolt alkatrészek készlet termékek papírhalmazok, egyéb és karton hulladékok és karton
(%)		41,3
Csehszlovákia	motoros járművek feldolgozott szőlő és gyümölcs, konzerv gőzgépek mezőgazdasági termény eti-állatok és állattenyésztési	nyerőanyag és félkész termékek származékok készlet termékek motoros járművek készlet és fémcsiszolt alkatrészek egyéb állattenyésztési termékek
(%)		27,6
Olaszország	elődleges rubizati mezőgazdasági állatok rubizati veg- és szőlőipari készlettermékek feldolgozott szőlő és gyümölcs, konzerv	motoros járművek készlettermékek és burkolatok csatlakozók és származékok vegyipari alkatrészek bőr csészák és kávékészítők bőr
(%)		61,9
USA	motoros járművek részanyagok elektronikus lámpák és világítóberendezések rubizati veg- és szőlőipari készlettermékek feldolgozott szőlő és gyümölcs, konzerv	származékok készlet termékek nyálkítóberendezések csatlakozók és származékok berendezések gép- és burkolatok elektronikus színpadok és csatlakozók
(%)		46,9
Japán	feldolgozott baromfi és baromfikonzerv veg- és szőlőipari készlettermékek származékok készlet termékek gőzgépek tejszíntermékek	motoros járművek motoros járművek részanyagok gép- és szőlőipari készlettermékek származékok készlet termékek származékok készlet termékek gép- és burkolatok
(%)		57,9

Források: Bank Austria, 1995, 94; Kopint-Datorg data base

A regionális eltolódások mellett az árustruktúra átrétegződésére is sor került a magyar külkereskedelemben. Amíg a "nyersanyagok, félkész termékek és alkatrészek" csoportja 1990 óta szinte változatlan, és a legnagyobb árucsoport maradt, az export más árucsoportjai jelentős változáson mentek át. A gép- és járműexport drasztikus mértékben visszaesett, míg az ipari fogyasztási javak kivitele jelentősen megugrott. A rendszerváltás előtt a beruházási javak területén a buszok képezték a fő exportterméket, ezeket mindegyik keleti tömbön belül értékesítették. 1990-ben Magyarország még 7385 buszt adott el 530 millió USD értékben, elsősorban a Szovjetunióba és az NDK-ba. 1994-ben Magyarország már csak 1840 darabot tudott 110 millió USD-ért exportálni. A fogyasztási javak esetében bekövetkezett lényeges emelkedést viszonylagossá kell tenni, mivel itt a statisztikai adatfelvételben bevezetett változások is szerepet játszanak. Az agrárexport csökkenésének oka nem utolsósorban a magyar mezőgazdaság konverziós nehézségei és rossz betakarítási eredményei következményeként jelentkező termelékenységszökkenésben keresendő. A nyersanyagimport csökkenése a magyar termelés visszaesését tükrözi (1990 óta a GDP -15%). A "beruházási javak" és a "fogyasztási javak" másik két csoportja behozatali részesedésének növekedése a külkereskedelem liberalizálásának következménye, bár megjegyzendő, hogy a fogyasztási javak erősödő beáramlása valamennyi transzformációs államban megfigyelhető (Bank Austria 1995; BfAI 1995). Ha a külkereskedelem struktúrájáról pontosabb képet kívánunk szerezni, az egyes termékek felé kell fordulnunk. Ehelyett megfigyelhetjük az öt legfontosabb külkereskedelmi termék mellett a mindenkor partnerrel folytatott kereskedelem intenzitását is. Az itt bemutatott adatok ahhoz a diagnózishoz vezetnek, hogy Magyarország a kivitel tekintetében egy félig vagy kevésbé fejlett ország viselkedését mutatja, úgy, mint Ausztria a második világháború után. Az öt termékből négy ásványkincsen, illetve természeti erőforrásokon (natural-resource-based) vagy munkaintenzív termelésen alapszik. Érdekes a termékek kereskedelmi partner szerinti megoszlása is: a ruházati termék Magyarország számára a leginkább reprezentatív exportterméknek. Valamennyi vezető kereskedelmi partner esetében az első öt kiviteli termék között találjuk. Csúpan Oroszország, az Egyesült Államok és Ausztria importál nagyobb mennyiségben magasabb értékű képviselő terméket Magyarországról. Megjegyzésre érdemes még, hogy a prominens magyar termékek, gyógyszeripari produktumok, lámpák és világítóberendezések csak az Oroszországgal és az USA-val folytatott kereskedelemben tűnnek fel az öt legfontosabb exporttermék között.

Külgazdasági tekintetben a kereskedelmi kapcsolatok fejlődése mellett mindenekelőtt a közvetlen külföldi beruházásoké bír jelentőséggel. Magyarországon korán felismerték a külföldi közvetlen beruházásoknak az ország gazdasági modernizálására gyakorolt hatását. Magyarország volt az első ország a KGST-n belül, amely megnyitotta kapuit a külföldi beruházók előtt. Ezért nem meglepő, hogy a reformállamok együttesében Magyarország könyvelhette el a külföldi tőke legnagyobb mértékű beáramlását. Ennek során már a nyolcvanas évek második felében észrevehető volt a nyugati beruházók fokozott érdeklődése a magyarországi tevékenység iránt. 1988-ban 200 vegyes vállalat létezett. A magyar kormány már azokban az években meglehetősen következetes politikát folytatott, amellyel külföldi tőkét és know-how-t kívánt az országba vonzani (Bíró 1988, Bank Austria 1996).

6. táblázat: Külföldi közvetlen beruházások Magyarországon

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
A külföldi beruházás ömaga középpénzben a bankrendszeren keresztül (év vége, millió USD)	23	215	569	2107	3424	5576	7087
Nem középpénzes beruházás (aktuális, millió USD)	n. a.	n. a.	92	172	333	142	68
Vegyes vállalatok száma	200	1350	5693	9117	17182	20999	n. a.

Forrás: Bank Austria 1995, 102; Bíró 1988, 87

1990 óta Magyarország könyvelhette el a külföldi közvetlen beruházások legnagyobb növekedését. 1990 óta évente mintegy 1,5 milliárd USD közvetlen beruházás érkezett Magyarországra. Kezdetekben főként a feldolgozóiparba. Az elmúlt két évben a feldolgozóiparban végrehajtott külföldi közvetlen beruházások részesedése 55–60%-ról 30%-ra esett. A kereskedelem képezte az egyik fő célját a külföldi közvetlen beruházásoknak, átlagban 12–20 százalékkal az utóbbi öt évben. A szállítás és a távközlés egyre inkább vonzóvá válik: 12–23% 1993/94-ben, az építőipar 4–14%-ot ért el. Német vállalatok a magyarországi beruházások terén a 28–30%-os részesedéssel rendelkező USA mögött a 2. helyen állnak. A 9,5 milliárd USD-os teljes összeggel, ami eddig közvetlen beruházások formájában érkezett Magyarországra, mintegy 2,0 milliárd USD-vel kb. 20%-os részesedéssel rendelkeznek. Az Audi motorgyár legújabb győri beruházásának beszámitásával Németország talán még át is vehette az 1. helyet az Egyesült Államoktól. A privatizáció keretében német beruházók az Állami Privatizációs és Vagyon-

ügyönkség Rt. (ÁPV Rt.) adatai szerint 91 vállalatban szereztek részesedést. Ausztria, amelynek Magyarország Szlovákia (24%) mögött a külföldi beruházások terén a fő célszáza, mintegy 14%-os részesedéssel bír, Franciaország és Olaszország 7 százalékkal szerepel. Ehhez jöttek még jelentős beruházások Japánból, Nagy-Britanniából, Hollandiából, Belgiumból és Svédországból. A külföldi tevékenység meghatározó struktúrája a vegyes vállalatok, illetve a leányvállalatok alapítása. A "zöldmezős beruházások" külföldi tőkearánya mintegy 75%-ra növekedett. Ezek a beruházások lényegesen hozzájárulnak a magyar gazdaság modernizációjához és racionalizálásához (BFAI 1995, 12. és következő oldal, Bank Austria 1995, 10. és következő oldal).

7. táblázat: A legnagyobb külföldi beruházók

Sorrend	Beruházó	Ország	Iparág	Év	Beruházás (MILL. USD)
1	Ameritech, DB Tel e- com, EBRD, IFC	USA, NSZK, nemzetközi	távközlés	1993	875
2	General Electric	USA	világideotechnika	1990	550
3	Volkswagen-Audi	NSZK	autógyártás	1993	420
4	US West International	USA	cellulár telefonrendszer	1990	330
5	General Motors	USA, NSZK	autógyártás	1990	300
6	Suzuki, Itho, IFC	Japán, nemze tközi	autógyártás	1991	250
7	PTT Nederland, Telecom Denmark et al.	Hollandia, Dánia, vegyes	mobli távközlési rendszer	1993	250
8	Allianz	NSZK	biztosítás	1990	220
9	Transroute Int. Banque Nationale de Paris, Chaise des Depots, Strabag	Franciaország, Ausztria	élelmiszer és élelmiszer itatás	1993	200
10	Alcoa		alumíniumgyártás	1992	165

Forrás: Bank Austria 1995, 103

A magyar külgazdaság 1989-ben megkezdett súlypontváltása a transzformációs folyamat nem lebecsülendő komponensét alkotja. Magyarország külgazdasági összefonódásának növekedése az Európai Unióval egyértelműen hatással volt nemcsak a gazdaság, hanem a politika és a társadalom orientációjára is. Magyarország nyugati orientálódásának és gazdasági, valamint politikai rendszerváltásának egy igen fontos aspektusát alkotja az

átmenet ára, amely jelenleg látható nyomokat (elszegényesedés, a megbetegedések és halálozások arányszámának növekedése) hagy hátra a társadalomban. A sokak számára személyesen magas ár ellenére a magyar politikusok és közigazdászok nagy része – a "felvilágosodottak", ahogyan őket Kádár nevezi –, úgy tűnik, meg van győződve arról, hogy közép- és hosszú távon a Nyugat felé való nyitás hasznosabb lesz, mint a szociális ár. Nyugati szakértők is azok közé a jelöltek közé sorolják Magyarországot, amelyek struktúrájuknál és a transzformációs folyamat eddigi alakulásánál fogva az Unióba történő belépés révén a leginkább számíthatnak modernizációs és jóléti effektusokra (Axt 1995). A számítások szerint ezen év végéig a legfontosabb, a rendszerváltás fázisa szempontjából szükséges jogalkotási intézkedések befejeződhetnek. A magyar transzformációs politika állása és következetessége arra enged következtetni, hogy ezen folyamat iránya és célja konszolidálódik. Érthető ugyan, ha a politikus, Kádár Béla, megállapítja, hogy a "rendszerváltásban már elértük a »point of no return«-t" (1995, 22), de a történet hivatásához tartozik, hogy figyelmeztessen a történelemmel szembeni több alázatra; még távolról sem értük el a történelem végét.

Irodalom:

A gazdasági jog harmonizálása az Európai Unióban. Magyar és európai aspektusok, Szerkesztő: Vida Sándor, é. n. (Budapest 1996).

Archiv der Gegenwart 1968 ff.

Axt, Heinz-Jürgen: Der Beitrag der Europäischen Union zur Modernisierung südosteuropäischer Staaten, in: Südosteuropa Mitteilungen, 35. Jg. (1995), S. 95–106.

Balazs, P., Trade Relations between Hungary and the European Community, in: M. Marescau (ed.), The Political and Legal Framework of Trade Relations between the European Community and Eastern Europe, Boston, Mass. 1989.

Bank Austria (Hg.), The Pioneer of Reforms – Hungary, Wien, Dezember 1995.

Bank Austria, Central and Eastern Europe – An Economic Survey, March 1996.

Betz, K/H. Riese (Hg.), Wirtschaftspolitik in einer Geldwirtschaft, Marburg 1995.

Biró, Gerd, "Außenwirtschaft, Reform und Öffnung in Ungarn", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 75-89.

Brzezinski, Zbigniew, "Jenseits des Chaos", in: Europäische Rundschau, 18. Jg. (1990), S. 47-75.

Bundesstelle für Außenhandelsinformation: Dokument Projekte: PHARE (Länderstrategie Ungarn. Köln 1995.

Bundesstelle für Außenhandelsinformation: Länderreport 4212: Ungarn. Wirtschaftstrends zum Jahreswechsel 1995/96. Von Joachim Probst, Köln 1995.

Busch, Ulrich, "Der marktwirtschaftliche Transformationsprozeß in Ungarn", in: Utopie kreativ, Heft 33/34 (1993), S. 34-52.

Busch, Ulrich-Varga, József, "Konsolidierungsbemühungen im monetären Sektor", in: Südosteuropa, 45. Jg. (1996), S. 313-329.

Collins, S. M.-Rodrik, D., Eastern Europe and the Soviet Union in the World Economy, The Institute for International Economics, Washington 1991.

Csaba, László, "Alternative Wirtschaftssysteme in Osteuropa", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 123-132.

Csikós-Nagy, Béla, "Ungarns Weg zur sozialistischen Marktwirtschaft", in: Europäische Rundschau, 14. Jg. (1986), S. 61-72.

Deutsche Bank Research, Osteuropa-Themen, Nr. 148, 5. Februar 1996, Nr. 154, 29. Mai 1996.

Dresdner Bank (Hg.), Osteuropa-Perspektiven. Polen, Tschechoslowakei, Ungarn, Frankfurt/M. 1991.

die "Die einzige Politik Ungarns war die Assimilierung", Interview mit Ion Iliescu, geführt von Andreas Unterberger, in: Die Presse vom 19. Juli 1996, S. 6.

Ehrlich, Éva, "Infrastructural Development in Eastern Central Europe, 1920/1990. An International Comparison", in: Zerfall, S. 103/122.

Ehrlich, Éva(Révész, Gábor: National Study. Present and Feasible Future in Hungary 1985-2005. Prepared in the framework of the Project "Eastern and Central Europe 2000", MS, Budapest, December 1993.

European Bank for Reconstruction and Development, Transition Report, London, October 1994.

GATT, Trade Policy Review Mechanism: The Republic of Hungary. Report by the Secretariat, Vol. A: Text, Vol. B: Tables and Appendices, Geneva 1991.

Genco, P.-Taurelli, S.-Viezzoli, C., Private Investment in Central and Eastern Europe: Survey Results, EBRD Working Paper No. 7, July 1993.

Gumpel, Werner, "Makroökonomische Stabilisierung, ihre sozialen Probleme und die Kosten der Transformation in Südosteuropa", in: Südosteuropa, 45. Jg. (1996), S. 295-304.

Herr, H.(Westphal, A. (Hg.), Transformation in Mittel- und Osteuropa. Makroökonomische Konzepte und Fallstudien, Frankfurt/M. (New York 1993.

Hölscher, J.(Jacobsen, A.(Tomann, H.(Weisfeld, H., Bedingungen ökonomischer Entwicklung in Zentraleuropa, Bd. 2: Wirtschaftliche Entwicklung und institutioneller Wandel, Marburg 1994.

Inotai, András, "EG, EFTA und COMECON", in: Europäische Rundschau, 17. Jg. (1989), S. 35-47.

Inotai, András, "Wettbewerbsfähigkeit der ungarischen Wirtschaft: Daten, Einflussfaktoren und Aufgaben", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 95-107.

Inotai, András, "Wirtschaftsreform und Wirtschaftsstrategie", in: Südosteuropa, 10 (1987), S. 599-601.

Inzelt, Annamária, "The Hungarian Industry", in: Britta Widmaier(Wolfgang Potratz (Hg.), The Future of Industry in Central and Eastern Europe (Projektbericht des Instituts Arbeit und Technik), Gelsenkirchen 1996, S. 105-128.

Kádár, Béla, "Die ungarische Industrie und die Reform", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 91-98.

Kádár, Béla, Osterweiterung aus ungarischer Sicht. Fragen und Orientierungspunkte (Stiftung Wissenschaft und Politik. Forschungsinstitut für internationale Politik und Sicherheit, SWP-AP 2894), Ebenhausen, März 1995.

Köves, András, "Eine neue Situation im Handel Ungarns mit den RGW-Ländern: Was ist zu tun?", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 109-122.

League of Nations, Memorandum on the Balance of Payments and Foreign Trade Statistics, Geneva 1928.

Marer, Paul, "Ungarns Außenhandel, Zahlungsbilanz und Schuldenentwicklung 1970-1990", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 67-84.

Márton, János, "Landwirtschaft und Reform", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 99-105.

Ménil, George de(Maurel, Mathilde, "Trading with Neighbours in Turbulent Times: The Successor States of the Austro-Hungarian Empire, 1919/1927", in: Zerfall, S. 37(53.

Mock, Alois, "Europa - Realitäten und Visionen", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 3-7.

Morris, Morke(Tarr, David G., "Reforming Hungarian Agricultural Trade Policy: A Quantitative Evaluation", in: Weltwirtschaftliches Archiv, 131. Band (1995), S. 106-131.

National Bank of Hungary, Annual and Monthly Reports.

National Bank of Hungary, Annual Report.

National Bank of Hungary, Monthly Report.

Nötzold, Jürgen, "Wann werden die Staaten Ostmitteleuropas Mitglieder der Europäischen Union?", in: Europäische Rundschau, 22. Jg. (1994), S. 53-66.

Nötzold, Jürgen(Schröder, Klaus, "Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen Ost und West", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 45-58.

Oblath, G.(Tarr, D., "The Terms-of Trade Effects from the Elimination of State Trading in the Soviet(Hungarian Trade", in: Journal of Comparative Economics, Vol. 16 (1992), pp. 75-93.

OECD, Monthly Statistics of Foreign Trade, Serie A.

OECD, Review of Industry and Industrial Policy in Hungary, Paris 1995

OECD, Structural Adjustment and Economic Performance. Organization of Economic Co-operation and Development, Paris 1987.

Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut (Hg.), Presseschau Ostwirtschaft, 33. Jg. 1995, Heft 1.

Pécsi, Kálmán, "Alternativen zur sozialistischen Wirtschaftsreform", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), 133-141.

Portes, R., Economic Transformation in Central Europe. A Progress Report, London 1993.

RWI-Konjunkturberichte.

Scorboard G-24, Brüssel, Mai 1993.

Stankovsky, Jan, "Österreich, (SFR, Ungarn und der Gemeinsame Markt", in: Europäische Rundschau, 18. Jg. (1990), S. 35-46.

Statistical Yearbook of External Trade 1993, Budapest 1994.

Statistisches Bundesamt, Handelsbilanz mit Ungarn 1995 (Maschinenausdruck).

Statistisches Bundesamt. Vierteljahreshefte zur Auslandsstatistik, div. Ausgaben.

Sucharipa, Ernst, "Die Pentagonale", in: Europäische Rundschau, 18. Jg. (1990), S. 25-34.

"The Law on Financial Institutions and Banking Activities", in: National Bank of Hungary, Market Letter, 12/1991.

"The Law on the Central Bank", in: National Bank of Hungary, Market Letter 10/11 (1991).

Trends. Konjunktur (Politik (Finanzmärkte, Frankfurt/M., diverse Ausgaben.

"Ungarns Beitritt ist unumkehrbar". Gyula Horn im "Presse-Interview", in: Die Presse vom 3. August 1996, S. 3.

Vogel, Heinrich, "Wirtschaft und Sicherheit in den Ost-West-Beziehungen", in: Europäische Rundschau, 16. Jg. (1988), S. 31-42.

Widmaier, Britta-Wolfgang Potratz (Hg.), The Future of Industry in Central and Eastern Europe (Projektbericht des Instituts Arbeit und Technik), Gelsenkirchen 1996.

Yearbook of Economic Statistics.

Zerfall und Integration. Die Referate der wissenschaftlichen Doppelkonferenz "Politische Desintegration und wirtschaftliche" (Re-)Integration, hg. v. Othmar Pickl u. Renate Mettler, Redaktion Jürgen Nautz, Wien 1995.

A transzformáció kényszerpályái, választási lehetőségek a gazdaságpolitikában

Gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulás esetén – mint amilyen 1990 óta Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is lezajlik – politikusok, gazdaságpolitikusok, közgazdászok és társadalomkutatók számára egyaránt megkülönböztetett jelentősége van azon összetevők elemzésének, amelyek többé-kevésbé determinálják az átalakulás közepette választható koncepciókat és megoldásokat. Különösen így van ez a történelemben mindeddig példa nélküli átalakulás esetén, amely előzményekre, konkrét tapasztalatokra nem támaszkodhat.

A gyökeres átalakulás a régióban mindenütt gazdasági válsággal jár együtt. Ennek természetét, elméleti alapjait és legfontosabb elemeit jól írja le Kornai János transzformációs válsággal foglalkozó munkáiban. Az elvi megalapozás mellett – hat évvel a rendszerváltás után – nem felesleges az eddigi konkrét tapasztalatokat összegezni és belőlük levonni a jövőt megalapozó következtetéseket. Különösen indokolt ez Magyarországon a gazdaságpolitika területén, ahol napjainkban valószínűleg újabb fejlődési szakaszhoz érkezünk, amelynek természete, tartalma és várható hatásai még nem dőltek el, de '96-97-ben minden bizonnyal kialakulnak.

Az elemzés célja a transzformáció eddigi tapasztalatainak összegezése, a jelenlegi szituáció jellemzése és a jövőben választható gazdaságpolitikai alternatívák felvázolása.

I. Gazdasági örökség, gazdaságpolitikai determinációk

Magyarországon a gazdaság piaci elemeinek és infrastruktúrájának kiépítése nem 1990-ben kezdődött. 1968 – az ún. "új gazdasági mechanizmus" kísérlete – óta megtorpanásokkal, fordulatokkal, időnként zsákutcás kísérletekkel megkezdődött a központosított tervgazdaság szocialista modelljének reformja, lényegében lassú átalakítása. A reformfolyamat 1987-88-ban felgyorsult, határait azonban a létező társadalmi-gazdasági rendszer politikai korlátai kijelölték. E korlátok leomlása teremthette meg 1990-től a gazdaság

következő átalakításának, a piaci viszonyok általános megteremtésének politikai feltételeit.

Az 1990-t megelőző időszak adottságait a politikusok előszeretettel örökösként aposztrofálják. A közgazdaság-tudomány számára célszerűbb gazdasági feltételekről, köztük a lehetséges és szükséges gazdaságpolitikai alternatívákat befolyásoló determinációkról beszélni. Ezeket a peremfeltételeket kísérlem meg röviden összefoglalni a következőkben.

1. Hiányos, sok tekintetben kialakulatlan jogi, közgazdasági és intézményi infrastruktúra állt rendelkezésre 1990-ben. A piaci viszonyok dominanciájához, érvényesüléséhez és többé-kevésbé zavartalan működéséhez szükséges instrumentumok fejlesztése, illetve megteremtése jelentette a transformáció első nagy feladatát. Ez a „handicap” ma már nagyrészt a múlté, még ha a feladat nem is tekinthető befejezettnek, a ma működő piaci infrastruktúra teljes körűnek vagy hibátlanak.

2. Magyarországot is szubregionális méretekben autark gazdasági struktúra jellemezte. Ez a szerkezet a KGST-n belül kialakított, nagyrészt zárt, mesterséges munkamegosztásra épült. Lényege: biztonságos, viszonylag olcsó nyersanyag- és energiaellátás a szovjet szállítások bázisán – ellentételezésül alacsony, legfeljebb középszerű igényeket kielégítő tömegtermelés, stabil KGST-n belüli felvett piacokkal. A nagyrészt regionálisan zárt munkamegosztás következményei a magyar gazdaságban:

- a) torz hazai gazdasági struktúra, a tömegtermelésre berendezkedett ipar és mezőgazdaság túlsúlya, valamint a tercier ágazatok alacsony fejlettségi szintje mellett;
- b) a kibocsátott termékek és szolgáltatások alacsony nemzetközi versenyképessége, gyenge minősége, relatív igénytelenség a belső piacon;
- c) technikai, technológiai elmaradottság, amelyet konzervál a nemzetközi verseny kizárása, illetve korlátozása.

3. Monolit tulajdonosi struktúra, a bürokratikus állami, illetve államigazgatási tulajdon dominanciája mellett.

4. A rendelkezésre álló termelési tényezők alacsony hatékonyságú felhasználása. (Magas fajlagos költségek, széles körű pazarlás a termelés és szolgáltatás területén.)

5. Mesterségesen fenntartott teljes foglalkoztatottság, amely alacsony munkaintenzitással, széles körű kapun belüli munkanélküliséggel, nyomott színvonalú, nivellált jövedelemmel járt együtt. A magas állami támogatással fenntartott, hatalmas nemzetgazdasági veszteségeket okozó teljes foglalkoztatottság hozzájárult a magyar munkaerő csekély alkalmazkodóképességének, szakmai és területi immobilitásának kialakulásához, a teljesítmény-kényszer és -öszönzés úgyszólván teljes hiányához.

6. Erősen nivellált jövedelem- és nyereségelosztás, valamint alacsony színvonalon kiegyenlített és mesterségesen fenntartott területi fejlettségi viszonyok. Ennek következménye a szűk belső piac, a voluntarista területfejlesztési politika, életképtelen települések létrehozása és fejlesztése.

7. Paternalista állam, amely rendkívül magas jövedelemredistribúcióra épít. Az állam meghatározó szerepe a gazdaságban leszűkíti a teljesítmény-öszönzést, korlátozza a versenyt, tompítja a hatékonysági kényszert, a társadalomban kiiktatja az egyéni felelősség és kezdeményezés, valamint az önmagunkról való gondoskodás motívumainak úgyszólván valamennyi elemét. Mesterséges árszintet és árarányokat tart fenn, eltorzítja a bérek és terméstermésbeni juttatások arányát az utóbbiak javára, alacsony hatékonyságú gazdasági teljesítményekre, pazarló elosztási viszonyokat épít és működtet.

8. A gazdaság teljesítőképességét rendszeresen meghaladó végső felhasználás, a mindenható államot egyfelől a tartós szűzesség állapotában tartja (vállalt kötelezettségeinek nem, vagy csak hiányosan tud eleget tenni), másfelől hatalmas államadósságot halmoz fel. Mindezek együttes hatására a gazdaság természetes szereplőinek megtakarítási és felhalmozási képessége alacsony, a gazdaságban nem jönnek létre a bővített újratermelést finanszírozó források, általánosság válik a tőkeszegénység.

9. Relatív elmaradott infrastruktúra egészíti ki a torz makrogazdasági struktúrát.

Az előzőekben összefoglalt gazdasági feltételek erős determinációt jelentenek a transformáció periódusában megvalósítható gazdaságpolitikára nézve. A gyökeres átalakítás kényszere és feladata mellett előtérbe kerül a megtakarításokat, beruházásokat és a felhalmozást, befektetést centrumba állító gazdaságpolitika, amely törvényszerűen együtt jár a hazai végső fel-

használás fogyasztási elemeinek korlátozásával, az addig mesterségesen fenntartott "biztonságos ellátás" csökkentésével, a társadalmi feszültségek kieleázódásával.

II. A transzformáció eddigi költségei, veszteségei (az átalakulás ára)

Evidencia, hogy a transzformáció költségei megjelennek a gazdaságban, törvényszerű, hogy ezek hatása lecsapódik a társadalomban, s az előző évekhez képest veszteségként manifesztálódik. A tendencia tehát törvényszerű, elkerülhetetlen, az átalakulás költségeinek, veszteségeinek mértéke azonban valószínűleg túlzott. (Ezt a hipotetikus megállapítást lehetetlen kvantitatív érvekkel alátámasztani, a társadalmi-gazdasági összkep azonban megerősíteni látszik a következtetést.)

Az elmúlt hat évben végbement transzformáció veszteségei a következőkben foglalhatók össze.

1. 1990-hez képest reálértéken mérve 20-21%-os GDP-csökkenés, erőteljesen beszűkülő külső (a KGST összeomlása) és belső (fogyasztások és beruházások csökkenése) piac. A végső felhasználáson belül 20% alá csökken a beruházási ráta.

2. A munkanélküliség megjelenése és tartóssá válása, 10–12% közötti stabilizálódása. (Megszűnik több mint 1 millió munkahely, a konjunkturális és strukturális munkanélküliség nyíltá válik, az új munkahelyek nem pótolják a megszűnő régiákat.)

3. Az infláció felgyorsul, nyíltá válik és magas – 20% körüli – szinten állandósul. (Nyíltá válnak a gazdasági veszteségek, megjelennek a nemzetközi versenyárak, beépülnek az árakba az államháztartás magas terhei.)

4. Csökken a széles értelemben vett és megszkott, mesterségesen fenntartott biztonság a társadalomban és a gazdaságban egyaránt. (Nincsenek garantált piacok és jövedelmek, biztos munkahelyek, stabil életnívó, csökken az állami gondoskodás.)

5. A gazdaság nyíltá váló veszteségei és a felhalmozott adósságterhek növekvő egyensúlyhiányhoz vezetnek a pénzügyi mérlegekben. A gazdaság alacsony versenyképessége és magas importigényessége, valamint a továbbra is túlköltekező államháztartás magas deficitje miatt gyorsan nő a hazai és külföldi adósságállomány, finanszírozási csapda alakul ki.

6. Felgyorsul a jövedelem-, vagyon- és területi fejlettségi polarizáció. Az

eddig nivellált viszonyokat soha nem látott különbségek váltják fel, rendkívüli intenzitással, aránytalan területi és társadalmi megoszlásban. (Kettészakadó ország, egytized-kilencetizedes társadalom.)

7. A gazdaságban jelentős vagyonvesztés megy végbe, a felhalmozott állótőke leértékelődése révén. A piaci viszonyok közé helyezett "nemzeti vagyon" látványosan leértékelődik.

8. A gazdaság teljesítményeit tartóssan meghaladó fogyasztás csökkenése, valamint a fokozatosan mérséklődő állami szolgáltatások miatt a lakosság életszínvonal csökken, a társadalmi feszültségek felerősödnek.

III. A transzformáció hozadéka, előnyei

A társadalmi-gazdasági átalakulás során az elmúlt hat évben "megfizetett árért" a magyar társadalom és gazdaság számos előnyhöz is hozzájutott. Az elért eredmények összegezeként ma már megállapítható, hogy a transzformáció nemcsak politikai, hanem gazdasági értelemben is irreverzibilis. A magántulajdon dominanciája, a piaci viszonyok általánossá válása és a többségükben ma már élet- és fejlődőképes vállalkozások együttesen meghaladják azt a kritikus tömeget, amely a magyar gazdaságot visszafordíthatatlannul a piacgazdaságok közé sorolja. Ez a minőségi változás egyben megteremtí – bár ma még nem dönti el – a jövőbeli dinamikusabb fejlődés esélyeit is.

Az összegezett megállapítás mellett a transzformációs folyamat elmúlt hat esztendőjének eredményei a következőkben foglalhatók össze:

1. A magyar gazdaságban meghatározóvá vált a magántulajdon. A gazdaság teljesítményeit döntően az autonóm gazdasági szereplők, és egyre kisebb mértékben az állami beavatkozás, gazdasági szerepvállalás határozza meg.

2. Általánossá váltak a piaci viszonyok a termelési tényezők valamennyi eleménél. Biztosított a tőke, a munkaerő és az árak szabad áramlása a gazdaságban. Ez lehetővé teszi a rendelkezésre álló és megszereshető termelési tényezők hatékony felhasználását, optimális kombinációját.

3. A nyílt piaci viszonyok nyomán széleskörűen érvényesülő verseny felerosíti a teljesítménykényszert a gazdaságban. Ennek nyomán nő a természetes ösztönzés a gazdasági hatékonyság javítására, a minőségi követelmények teljesítésére, az alkalmazkodóképesség növelésére.

4. Javul a gazdaság versenyképessége, növekszik hatékonysága. Fokozza

tosan korszerűsödik a gazdaság struktúrája. (Dinamikusan nő a szolgáltatások, a tercier szektor szerepe, fokozatosan mérséklődik a tömegtermelésre berendezkedett ipar és mezőgazdaság súlya.) Gyarapodnak a gazdaságban a modernizációs szigetek (Nyugat- és Közép-Dunántúl, Budapest és környéke).

5. Enyhül a tőkehiány, növekednek az addicionális tőkebevonásra alapozott tőkebefektetések, gyorsul a technológiai transzfer. (12 milliárd dollár nemzetközi tőkebefektetés, zöldmezős beruházások, világszínvonalú technológiát meghonosító multinacionális cégek letelepedése jellemzi ezt a folyamatot.)

6. Erősödik az integrációs vonzás, gyorsul az EU-csatlakozás feltételeinek megteremtése. (A magyar gazdaság növekedése '95 óta exportvezérelt, a külkereskedelemben meghatározó az EU-tagországok részaránya, a versenyképesség és a pénzügyi egyensúly javulása közelíti Magyarországot az Unióhoz.)

7. A nemzeti valuta konvertibilitásé válik, az életre keltett és intenzív kapcsolatok a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel (IMF, Világbank, EBRD), valamint az OECD-tagság bizonyítja a magyar gazdaság versenyképességének javulását, növekvő nemzetközi presztízsét.

8. Gyorsuló ütemben fejlődik az infrastruktúra (közútvételek, telefon, közlekedés), gyarapodnak és növekvő színvonalúak a szolgáltatások.

9. A paternalista állam helyét fokozatosan egy szervező, koordináló, fejlesztő típusú állam veszi át. Lassan terjed az öngondoskodás szemlélete a társadalomban, fokozatosan jönnek létre és jutnak szerephez a társadalmi és civil szervezetek, amelyek egyre több gazdasági funkciót vesznek át az államtól. (Sajnos, ezek a pozitív folyamatok meglehetősen lassan bontakoznak ki.)

IV. A transzformáció folytatásának, kiteljesítésének legfontosabb feltételei

Magyarország nagy valószínűséggel az átalakulás újabb szakaszához érkezett. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy 1996 nyarán útelágazás előtt állunk. A jövőbeli gazdasági fejlődés két alapvető pályán haladhat tovább. Az első, pozitív scenárió: gyorsuló gazdasági fejlődés, fokozatos felzárkózás, eredményes integráció az EU-val, modern, hatékony, növekvő teljesítményekre képes, javuló életmódot megalapozó gazdaság kialakulása.

Következetes gazdaságpolitika esetén 20 év óta először nyílik esély az eddig követett go-stop ciklusok ördögi körének megtörésére.

A másik, negatív scenárió: stagnáló, visszaesésekkel tarkított gazdasági fejlődési pálya, amely lassú leszakadáshoz, perifériára szoruláshoz vezet, a társadalomban felerősíti a latin-amerikai modellek jellemzőit vagy a balkanizálódás szimptomáit. (Ez a negatív pálya kialakulhat lassan, fokozatosan vagy gyorsan, csődszerűen is. Ez a csőd ma már nem fenyegeti az országot, nagy valószínűség mellett lassú leszakadás esetén is elkerülhető.)

A két fejlődési pálya között ma még szabad a választás, kezünkben van a döntés és megvalósítás lehetősége. A gazdaság fejlődésének jellege azonban '96-'97-ben minden bizonnyal eldőlt. Ha a politika és a gazdaságpolitika vállalja a transzformáció aktuális feladatainak következetes megvalósítását, úgy jó esély van arra, hogy a magyar gazdaság a gyorsuló fejlődés pályájára álljon. Ha a politika a halogatást és a sodródást választja, úgy elkerülhetetlen a stagnálás és a tartós leszakadás.

1. Az átmenet kritikus pontjai a közeljövő gazdaságpolitikájának alappillérei.

a) A gazdaság versenyképességének és alkalmazkodóképességének javítása.

Ez tartalmazza:

- a beruházások, ezen belül az infrastruktúra gyorsabb ütemű fejlesztését, az ehhez szükséges tőkevonzási képesség javítását, valamint a megtakarítások tartós, intenzív ösztönzését;
- az export és az import helyettesítés erőteljes növelését, a versenyképesség műszaki-technikai, valamint költségelemeinek javítása útján;
- a képzés, továbbképzés, valamint a kutatás-fejlesztés feltételeinek javítását, kiemelt kezelést;
- a multinacionális cégek beszállítói hálózatának, kooperációs hátterének bővítését;
- a vállalkozók, valamint a lakosság alkalmazkodóképességének, mobilitásának javítását, feltételeinek bővítését és ösztönzését (a vállalkozások és az oktatás-továbbképzés esélyeit, feltételeit kell javítani).

b) Az államháztartási reform halogatásmentes, következetes végrehajtása. Ez tartalmazza az állami feladatok felülvizsgálatát és csökkentését, az állam, önkormányzatok, civil szféra és a piac közötti munkamegosztás átalakítását, a költségek csökkentését, a létszám mérséklését, az egyszerű integrációs lépések megtételét. Nem enyhíthető a gazdasági kényszer az államháztartás területén, amely felgyorsíthatja a szakmai előkészítő munkát és elvezethet a döntésekhez. '96-'97-ben meg kell születniük a reformdöntéseknek az önkormányzatok, a társadalombiztosítás (ideértve a nyugdíj- és egészségbiztosítást is), valamint a köz- és felsőoktatás területén. El kell érni a jövedelemcentralizáció fokozatos csökkentését, az adó-, vám-, illeték- és járulérendszer átalakításán keresztül.

c) A gazdaságpolitika egészét antiinflációs törekvés és filozófia hassa át. Az infláció mérséklését ne formális kampányok szolgálják, hanem tartós, az infláció okait mérséklő gazdaságpolitikai döntésekre kerüljön sor. Erre elsősorban az egyensúlyörző gazdaságpolitika, a teljesítmények, hatékonyság és bérek összhangja, a megtakarítások ösztönzése, összehangolt fiskális és monetáris politika, a monopóliumokkal szembeni következetes fellépés, az állami redistribúció érzékelhető csökkentése, valamint az importigényesség mérséklése terén van szükség. Az államnak – az árfolyam-politika kivételével – tartózkodnia kell minden árkövető mechanizmus működtetésétől. (A bérmegállapodások, a szociális juttatások, az adók, a nyugdíjak és a költségvetési szervek nominális kiadásai terén egyaránt.)

2. Szűk keresztmetszetek, veszélyek

Az elkövetkezendő években követendő gazdaságpolitika és az annak megvalósításától függő fejlődési pálya választása előtt ma még jelentékeny akadályok tornyosulnak, amelyek veszélyeztethetik a transzformáció sikeres folytatását. Ezeket a veszélyeket kíséreltem meg röviden összefoglalni.

a) A társadalom tudati állapota nem kedvez a modernizációs indíttatású gazdaságpolitika megvalósításának. Ma még gyenge a teljesítménymotívumok ereje a társadalomban, szűk körű az egyéni felelősség és az önmagunkról való gondoskodás mentalitásának érvényesülése, szerény a lakosság alkalmazkodóképessége, korlátozott és csak lassan bővíthető anyagi tűrőképessége. A társadalom egy részét erős nosztalgiai hatják át a késői Kádár-korszak biztonsága, gondoskodó állama iránt, és hat a populizmus is, amely az áldozatoktól és erőfeszítésektől mentes csodát ígéri az embereknek.

b) A társadalom széles rétegeinél hiányzik a konvertálható tudás, gyenge az alkalmazkodóképesség, hiányoznak a növekvő teljesítmény feltételei.

c) Általános a stratégiai gondolkodás hiánya. Ez a negatívum sajnos a jelenlegi kormánykoalíciót is jellemzi. A gyökéres reformokat és a következetességet többnyire nem az előrelátás, a hosszú távú, koncepcionális politika, hanem a rövid távú gazdasági kényszer váltja ki. Ha ez a kényszer enyhül – miként az a '95-ös stabilizációs program eredményeként bekövetkezett – a kormányzati döntések lelassulnak, rossz kompromisszumok kerülnek előtérbe, a halogatás újra gyakorlattá válik.

d) A de facto korporatív kormányzati gyakorlat – amelyet a hivatalos frazeológia tagad, de jure pedig nem manifestálódik a hatalmi struktúrában – fékezi az átalakítást, elbizonytalanítja a gazdaságpolitikát, lassítja a reformokat (pl. szakszervezeti hatás, az államháztartás lassú és elhúzódó reformja, rossz szakmai kompromisszumok a közoktatás, felsőoktatás, és egészségügyi reformja területén, a társadalombiztosítás érinthetatlensége stb.).

e) Lassuló nemzetközi konjunktúra, különösen az EU-tagországokban és a Magyarország számára meghatározó Németországban.

f) Elhúzódó integráció, az EU bizonytalanságai, az integrációs folyamat fékezése.

g) Tartós inflációs nyomás, a stabilizációs folyamat megtörése, erős politikai determinációk a gazdaságban, elsősorban a már most megkezdett '98-as választási kampánra tekintettel.

A pozitív fejlődési pálya előtt álló akadályok nem lebecsülhetők, de nem is elháríthatatlanok. Döntően politikai jellegűek, ezért leküzdésük is alapvetően politikai eltökéltség kérdése. Azért, hogy a hatalmon lévő politikai erők ne a sodródást válasszák, hanem legyen bátorságuk a megkezdett folyamat folytatásához, meg kell nyerniük a reformokban érdekelt rétegek, valamint a változtatások jövőbeli hasznélvezői, elsősorban a fiatal generációk és a kreatív társadalmi erők támogatását.

Kelet–nyugati kapcsolatok mint az idegen struktúrákhoz való viszonyulás

“A Kelet iránti érdeklődés már régen lelohadt” – így szól az Európa Tanács neveléssel, kultúrával és sporttal megbízott igazgatója, Raymond Weber professzor’ etetnek megítélése a kelet–nyugati kapcsolatok helyzetéről, utalva az Európa Tanács érdeklődésére, elsősorban a Kelet-Európával folytatott kulturális együttműködésre. Véleménye szerint az eufória rövid szakasza után, amely a blokkstruktúrák szétesését követte, újra nő a távol-ság. Weber ezt a jelenséget arra vezeti vissza, hogy a Kelet a Nyugat számá-ra egészen a mai napig idegen maradt:

“A kommunizmus felbomlása nem csupán hatalompolitikailag és gazdaságilag, hanem sokkal inkább szellemi-kulturális értelemben hagyott hátra maradandó vákuumot, méghozzá nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is. A tanácstalanság és céltalanság elterjedése figyelhető meg mindenütt. A politika és a gazdaság csak kis lépéseket mer tenni a jövőbe. Ezzel egyidejűleg az emberek a távoli vagy közeli szomszédban, minél gyakrabban találkoznak a korábbi határzárakat átlépve, felismerik az idegent, és különbözőképpen, nyíltsággal vagy félelemmel, intoleranciával és gyűlölettel reagálnak rá. Röviden: mi Európában nem csupán egy átmeneti válságban vagyunk, amelynek leküzdése után megint visszatérhetnénk régi gondolkodás- és viselkedésmintáinkhoz, hanem egy mélyreható átalakulás közepén, amely bejáratott gondolkodásmódjaink, normáink és rendszerszabályozó mechanizmusaink megváltoztatására kényszerít bennünket.”

Mi az oka annak, hogy Kelet- és Nyugat-Európa továbbra is idegen kultúrtérként találkoznak, hogy az érzékelés – már csupán az idő- és térdimenziót figyelembe véve is – kelet felé más, mint nyugat felé (így például egy moszkvai vagy budapesti repülőutat sokkal távolabbinak érzékelünk, mint egy párizsit vagy lisszabont)? Az együttműködés, az egymásra találás mely útjaira léptünk az elmúlt hét évben a határok megnyitása óta, milyen prioritásokat tűztünk ki, milyen érdekeket követtünk, hol találhatóak a felmerült problémák és új konfliktusok okai, és milyen következtetések vonhatók

1) Europäische Zeitung, 1996. május, 21. oldal

le ezekből a jövő számára? Ezt a gondolati szálát szeretném a kelet-nyugati kapcsolatok szövetében folytatott tevékenységem szemszögéből és tapasztalataiból kiindulva kibontani.²

1. A nyugat-keleti együttműködés dinamikája és mértéke 1989 után

1.1. A nyugati támogatási programok céljai és kritériumai

Valamennyi nemzeti és európai segélyprogramban közös, hogy a demokrácia és a piacgazdasági struktúrák kiépítését kívánják elősegíteni Kelet-Európában. Az EU és Lengyelország, Magyarország és az akkori Csehszlovákia 1991. december 16-án (Bulgária, Románia: 1993. február/március; balti államok: 1994. július 18.) aláírt társulási szerződéseiben a következő két kritériumot jelölik meg az EU-tagság előfeltételeként:

- a politika terén: egy demokratikus rendszer alapfeltételeinek megteremtése (ide tartoznak: az emberi jogok tisztelete, ahogyan az Egyesült Nemzetek Szervezete és az Európa Tanács különböző deklarációiban kifejezésre juttatják, többpártrendszer és általános, szabad, egyenlő és titkos választások);

- gazdasági téren a piacgazdaságra való áttérés alapfeltételeinek megteremtése (szabad áruforgalom az egyenlő versenyfeltételek alapján, gazdasági tevékenység szabadsága, a magántulajdonhoz való jog, iparüzési jog és valutakonvertibilitás).

Struktúrák modernizálása és decentralizálása a tudomány, az igazgatás, a jog és a pénzügyek területén, valamint szociális ellátás kiépítése vagy a regionális hátrányok kiegyenlítése, nukleáris biztonság és ökológiai biztosítás – ezek az általános céljai a nyugati támogatási programoknak, amelyek ma számtalan különböző egyedi programra oszlanak.

1.2. Európai programok

1990 és 1995 között az EU a PHARE-program keretében 5,416 milliárd ECU-t bocsátott olyan projektek rendelkezésére, amelyek elősegítik a re-

formfolyamatot a kelet- és közép-európai országokban, amelyet kiegészít mintegy 1,7 milliárd (1991–1994) a TACIS-program keretében az egykori Szovjetunió államai, valamint Mongólia számára. (Magyarország 1995-ben és 1996-ban is 85 millió ECU-vel részesült, illetve részesedik.) "A PHARE-program az Európai Unió kezdeményezése, amellyel hozzájárul a demokratikus nemzettek egy nagyobb családjának kialakításához egy jómódú és stabil Európában. Célja Közép-Európa országainak segítése abban, hogy jövőbeli európai uniós tagságukon keresztül újra az európai fejlődés fő folyamába léphessenek."³

Bármekkora hatással is van ránk az első pillanatban az EU érdekeltségére Kelet-Európa irányában és bármennyire is nagyjelentőségűen fogalmazzák meg céljait (kezdve a támogatási programon egészen az EU-hoz történő csatlakozásra tekintő integrációs programig), összehasonlításban a mérték viszonylagossá válik: az EU öt éves költségvetésének csupán mintegy 1%-át használják fel a kelet-nyugati együttműködés különprogramjaira. A jövőhágyási kvóta 11 és 20% között mozog. Ebből következően az elvárások és a megvalósítási lehetőségek meglehetősen távol esnek egymástól.

Figyelemre méltó az is, hogy a műszaki és természettudományi alap kutatások és az ipari felhasználás EU-programjai csak igen vonakodva nyílnak meg a kelet-közép-európai államok előtt. Európai harmadik államokra vonatkozóan – ide tartoznak Kelet-Közép-Európa államai, a FÁK, Ciprus, Málta, Svájc és Törökország – pillanatnyilag a következő klauzulák érvényesek:

"I. és II. típusú programok"⁴ – Európai Harmadik Országok szervezetei:

1. részt vehetnek, amennyiben a projektben való részvétel a Közösség politikájának érdekében áll.

2. A részvételt alapvetően a harmadik ország rendelkezésére álló tartalékokból kell finanszírozni. A szóban forgó speciális programból nem állnak rendelkezésre pénzügyi eszközök.

3) Európai Bizottság GDIA. Referat Information. "PHARE"-brosúra, 4. oldal

4) TYPE I PROGRAMMES = Industrial and materials techn., agriculture and fisheries, telematics, dissemination and optimisation of results, training and mobility (1), thermonuclear fusion, non-nuclear energy (except R&D part), nuclear fission safety (except radiol. impact, mastering events), biotechnology (except prenormative research, biodiversity, social acceptance), socio-econ. Research (except evaluation of S/T policy options), biomedicine (pharmaceutical research and research on biomedical technology and engineering)

TYPE II PROGRAMMES = Marine sciences and technologies, standards, measurements & testing, information technologies, communication technologies, transport, non-nuclear energy (R&D part), nuclear fission safety (radiol. impact, mastering events), biotechnology (prenormative research, biodiversity, social acceptance), socio-econ. Research (evaluation of S/T policy options), biomedicine (except pharmaceutical research and except research on biomedical technology and engineering). European Commission, DG XII. B, 1. 2. 1996

2) Amennyiben az elkövetkezőkben Kelet-Európáról van szó a Nyugattól való megkülönböztetés érdekében, akkor az egykori keleti tőmb egész felépítését, tehát az egykor szocialista társadalmi berendezkedésű országok gazdaságát vizsgáljuk – nem tesszük különbséget Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa között.

Azonban rendelkezésre áll a közép-európai országok (CEC), az egykori Szovjetunió újonnan függetlenné vált államai és a fejlődő országok szervezeti részvételének elősegítésére a Közösség pénzügyi támogatása, a harmadik országokkal és nemzetközi szervezetekkel folytatott együttműködés területére vonatkozó speciális programok keretében meghatározandó területeken és feltételekkel.⁵

Ez azt jelenti, hogy kelet-közép-európai államok számára általában részvétel csak kiegészítő partnerként és nagymértékű saját finansziális részvétel mellett lehetséges.⁶

1.3. Nemzeti programok

Az együttműködés nemzeti formáit illetően Németországban szövetségi és tartományi szintű bilaterális együttműködési szerződések a meghatározóak. Évente a Német Szövetségi Köztársaság kormánya mintegy 300 millió DM-et bocsát rendelkezésre – Magyarországra 1995-ben 6% jutott (mintegy 18 millió DM). 1995 februárjáig 1,1 milliárd DM-et folyósítottak – ebből 12%-ot Magyarországnak. Tehát az eszközfelhasználás, ha azt a teljes államháztartáshoz viszonyítva nézzük, nemzeti szinten is inkább szerénynek mondható (Németország: 1,2 ezreléke a 360 milliárdos államháztartásnak).

Az aktivitások közül a tanácsadási szolgáltatások állnak az első helyen.

BMW-Dokumentation Nr. 371 "Transform. Die Beratung Mittel- und Osteuropas beim Aufbau von Demokratie und sozialer Marktwirtschaft. Konzept und Beratungsprogramme der Bundesregierung." Hg. BMW und Kreditanstalt für Wiederaufbau 1995, S. 16 f.

Az állami támogatási programok mellett léteznek a nem állami szervezetek, egyházak, szövetségek különprogramjai is. Mintegy 15 alapítvány hozott létre saját keleti programokat, ezek közül a legjelentősebbek: Volkswagen Alapítvány, a Deutsche Forschungsgemeinschaft, a Deutscher Akademischer Austauschdienst, a Stifterverband der Deutschen Wissenschaft.

Ennyit a nyugati részvétel aktuális tényadatairól mennyiségi szempontból.

⁵) European Commission, DG XII. B. 1. 2. 1996

⁶) Az EU együttműködési programokat az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) kölcsön- és tanácsadási szolgáltatásai, a Világbank és Nemzetközi Valutalap (IMF) egészítik ki. Magyarországra vonatkozóan: kölcsönkibocsátás 1994 végéig: Világbank: 3,96 milliárd USD; EBRD: 605 millió ECU. Magyarországot legfontosabb bilaterális pénzügyi partnerként az utóbbi években Németországon kívül az Egyesült Államok, Franciaország, Svájc, Ausztria és Japán voltak.

2. A nyugati együttműködési formák minősége

A legtöbb segélyprogram 6-7 éves futamideje után az a megítélés alakul ki, hogy a programok hatása messze elmarad a keleti és nyugati érdekeltek várakozásai mögött. Ennek okai sokrétűek.

A pénzek egy jelentős része nyugaton maradt, mert a projektek nem voltak kielégítőek, illetve a helyi feltételek nem tették lehetővé a gördülékeny gyakorlati megvalósítást. 1994 végéig az EU-programokból mindössze 2,1 milliárd ECU-t fizettek ki a PHARE-program keretében, 513 milliót a TACIS-programban, ami mintegy 40%-át jelenti az összesen 6,1 milliárdos támogatási összegnek (1991-94).

Ezen túlmenően a helyi hatást az is korlátozta, hogy komoly összegek folytak megvalósíthatósági tanulmányokba, amelyeket általában nyugati consulting cégek végeztek el. Nem véletlenül született meg a "bon mot" a "nyugati tanácsadóknak juttatott segélyprogramokról". "A technikai és gazdasági nehézségek mellett, amelyek például a hadiipar konverziójára szolgáló program leállításához vezettek, megmutatkozik az is, hogy a forrásokat mindeddig elsősorban nyugati tanácsadó társaságok tanulmányaira és szakértői véleményeire fordították, és csak ritkán konkrét intézkedésekre, mint például a biztonsági szétterjedék javítására az atomerőművekben."⁷

Az EU-beli és a németországi támogatási menedzsmentnek azzal a kritikával is szembesülnie kell, hogy – az Európai Számvevőszék és a Német Szövetségi Számvevőszék 1995-ös, illetve 1994-es vizsgálati jelentései szerint – milliós összegeket pazaroltak el mindennemű látható haszon nélkül.

"Recepteket innak anélkül, hogy megvizsgálták volna a páciens." Ezzel a képpel írja le J. Afanaszjev, az Oroszországi Állami Bölcsészettudományi Egyetem rektora és több európai projekt résztvevője orosz nézőpontból azt az aspektust, hogy a nyugati segélyprogramok célországainak anyagi és mentális adottságait nem vették kellő mértékben figyelembe: "Az egész döntési folyamat az érdekelt országok vagy régiók részvétele nélkül zajlik le... az aktuális oroszországi helyzetről kialakított elemzéseket évek óta kívülről végzik úgy, hogy sok haszontalan tevékenységet támogatnak, amíg fontos tervek a Nyugat egyáltalán nem is ismert."⁸

A kelet-európai szakértők vagy szakemberek hiányos bevonása a prog-

⁷) Dirk Holtbrügge. Westliche Hilfsmaßnahmen für Rußland – vor dem Offenbarungseid? In: Osteuropa 3/94, 160. oldal

⁸) J. Afanaszjev. Information and Suggestions of the Russian State University for the Humanities, paper, prezentáció a Friedrich Ebert Alapítvány "Promotion of Science and Research of the European Union in the New Independent States (NIS)", 1996. április 21-24., Brüsszel

ramkialakítás, illetve a prioritások kijelölésének folyamatába a forráselosztás során – ez a döntések hiányos átláthatósága mellett a Nyugat-kelet-európai szerepvállalásának kritikájában az egyik leg súlyosabb érv.

Ezen túlmenően rengeteg rossz irányú fejlődés azon alapul, hogy a nyugati projektek döntéshozói és végrehajtói nem foglalkoztak elegendő intenzíven terveik és tevékenységeik megvalósíthatósági esélyeivel. A saját országaikban megszerzett tapasztalataikból, döntés- és cselekvésmintáikból indulnak ki, és ezeket átviszik a kelet-európai mintákra. És kétség esetén inkább saját érdekeiket szolgálják, mint a célszorgokét. Ez egyformán vonatkozik a gazdasági, de a stratégiai és ideológiai érdekekre is.

A kelet-európai valóság sokrétűségével szembeni ignoráns magatartás kiváló példája a Szövetségi Kormány legutóbbi segítségnyújtása az orosz elnöknek, Borisz Jelcinnek a választási harcban. Itt a német érdekelttség a status quo fenntartásában teljesen egyértelművé válik a pénzügyi segítségnyújtás formájában, mint például a legutóbbi 3 milliárdos kölcsön, amelyet nem kötöttek feltételekhez vagy célok megjelöléséhez, és nem alapszik átgondolt gazdasági vagy politikai elemzéseken, hanem láthatólag kizárólag az a remény tartja életben, hogy hozzájárulnak vele Oroszország demokratizálásához.⁹

Ilyen jellegű ad hoc segélyprogramok, amelyek nem kötődnek hosszú távú stratégiákhoz, azt a benyomást keltik, hogy a pénz "rendelésre" érkezik, ezáltal a kelet-európai fogadó országok a nyugati segítségnyújtási lehetőségekkel szembeni elvárásait fokozzák és ezzel egyidejűleg nem járulnak hatékonyan hozzá a kelet-európai gazdaság struktúrávaltásához, és még igazán a német gazdaságnak nyújtott szubvencióként sem könyvelhetők el, mivel – mint azt Waigel pénzügyminiszter 1996. május 29-én Moszkvában nyilatkozta – nem irtak elő szerződésben a források elosztása során a német szállítók előnyben részesítésére vonatkozó megfelelő kötelezettséget.

Egy olyan politika, amely azt állítja, hogy a demokratikus fejlődést stabilizálja, anélkül hogy a tényleges politikai hatalmi viszonyokat tudomásul venné, inkább szolgál önmaga legitimálására, mintsem új demokratikus struktúrák támogatására Kelet-Európában. Az idegen rendszerrel való foglalkozás felszínes marad annak ellenére, hogy a beható tudományos elemzés eszköztára nyugaton és keleten is rendelkezésre áll és bármikor lelviható.

Aki ennyire drámai módon dokumentálja, hogy a tényleges kelet-európai

fejlődést ignorálni képes, ezzel saját fölényét jelzi a gazdasági potenciál és a társadalmi biztonság értelmében – még egy olyan időszakban is, amikor ez a stabilitás és fölény, tekintettel a nyugati gazdasági modell mélyreható strukturális válságára, igencsak agyaglábakon áll.

A kulturális együttműködés területére vonatkozóan Raymond Weber, az Európa Tanács tisztségviselője, még tovább megy kritikájában: "Kelet-Közép-Európa országainak integrációja a kulturális együttműködésbe gyakran tisztán passzív és reaktív módon történt, a következőképpen sémá alapján: Mi rendelkezünk az általános érvényű modellel, amit nektek azonnal át kell vennie. Sok érdekes megoldása ezen országok nevelés- és kultúrpolitikájának ezáltal az európai együttműködés számára elveszett. Egy paradigmaváltást is »átaludtunk«, amelyet Európa összenövésének kellett volna magával hoznia."¹⁰

Hogy a Nyugat a sajtó nyitást inkább félszívrrel és felületesen hajította végre, és tekintettel saját válságaira megint csak erőteljesen önmagára koncentrált, a gazdaság területén a csúcstechnológia-transzfereken belüli alacsony beruházási készségben (a kelet-közép-európai országokban az összes beruházás kevesebb mint 10%-a származik nyugatról – Magyarország kivételével)¹¹, a Kelet-Európából származó alacsony, az EU összes importjának 3-4%-át kitevő áruimportban, valamint az EU bezárkózásában nyilvánul meg az olyan érzékeny importágazatokban, mint pl. a mezőgazdaság, textil-, vegyi és acélipar.

A gazdasági szektorra vonatkozóan a berlini professzor, Harald Zschiedrich 1994-ben rámutatott arra, milyen nagy mértékben áll szemben az integráció és az esélyegyenlőség posztulátuma az EU kereskedelmi érdekeivel: "Tekintettel az EU-n belüli növekvő munkaerő-piaci nehézségekre... a kelet-közép-európai új konkurenciát a termelési hely tekintetében sokkal inkább gazdasági tehertételként, mintsem olyan esélyként érzékelik, amely lehetőséget teremt az EU-n belüli munkahelyek megtartását célzó nemzetközi kooperáció és specializáció újjáalakítására." Ezzel szemben az a követelés fogalmazódik meg, hogy az EU tisztességes kereskedelempolitikája révén tegyenek lehetővé Kelet- és Közép-Európa vállalatai számára több esélyegyenlőséget – még hozzá mindenekelőtt éppen azokban a szektorokban, amelyekben már jelenleg is versenyképesek nemzetközileg. Ehhez kap-

¹⁰) Europäische Zeitung, 1996. május, 21. oldal

¹¹) Abból a 48 milliárd DM-ből, amit a német gazdaság 1995-ben külföldi vállalatokba és létesítményekbe investált, hitegyenese több mint a fele (29,8 milliárd DM) az EU-országokba és 17,7% (8,5 milliárd) Észak-Amerikába, és csak szűk 9% (4,3 milliárd) jutott a keleti reformországokba. Adatok: Globus/3448.

⁹) Hans Hermann Höhrmann és Christian Meier: Präsidentschaftswahlen in Russland: Westliche Unterstützungsmaßnahmen im Vorfeld des ersten Wahlganges. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien: Aktuelle Analysen 40/1996

csolódik az a követelés, hogy a nyugatról keletre irányuló technológia-transzfer érezhetően erősítsék meg, és ezeket az országokat integrálják a tranzeurópai hálózatokba.¹²

A fennálló, illetve újra növekvő távolság Kelet és Nyugat között leolvasható az EU-országok vonakodó magatartásáról a kelet-közép-európai államok csatlakozási kívánságával kapcsolatban.

Peter Bender a Die Zeitben (1996. május 17., 8. oldal) a következőképpen kommentálja ezt: „Miután Nyugat-Európa évtizedeken keresztül a »vasfüggönyre« panaszkodott és »Európát« prédikált, az immáron felszabadult európaiaknak már nem tagadhatta meg a belépést. Azonban a biztonságának most már vége. Természetesen senki sem csapja be az ajtót kelet felé, azonban az új tagok felvételének előfeltételeit annyira magasra emelik, hogy olyan gyorsan azért senki se kerülhessen az EU-ba. Április közepén az Európai Parlament kijelentette: Nem szabad kapkodni, az veszélyezteti a belső piacot; keleti irányú bővítést »semmiképpen sem 2010 előtt«... az »elmélyítés« most megelőzi a »bővítést«, és mivel meglehetősen kétséges, hogy az »elmélyítés« egyáltalán sikerül-e, a »bővítés« is igencsak kétségessé válik.”¹³

A megfelelő forgatókönyvekről már folyik is a vita. Így például Paul Welfens, az európai gazdaságpolitika professzora a Münsteri Egyetemen, a kölni Keleti Tudományok és Nemzetközi Tanulmányok Szövetségi Intézete egy kutatási jelentésében megfontolásra ajánlja, hogy a Tizenkettek közösségének saját érdeke, „de az újonnan csatlakozóké is, hogy az EU egy újabb bővítés révén ne veszítse el cselekvőképességét”.¹⁴ A következő alternatívákat gondolja végig: „A teljes jogú EU-tagsághoz képest gyengébb, az európai gazdasági térségbeli tagság integrációs formája (EGT, 1994. I. 1. óta – a szerző megjegyzése) megvalósíthatna bizonyos előnyöket a transzformációs országok számára, méghozzá elsősorban a szabadkereskedelmet és a szá-

¹² Harald Zschiedrich: Vom Absatzmarkt zum Kooperationspartner. Überlegungen zur weiteren Vertiefung der internationalen Kooperation mit den Wirtschaften der Reformstaaten Mittel- und Osteuropas. In: Osteuropa-Wirtschaft 4/1994, 251–268. oldal

¹³ „A masztichti konvergenciakritériumok, illetve a valutauniós tagság kritériumai az írjak elő, hogy az államháztartás éves hiánya nem lehet magasabb 3%-nál, az államháztartás kvótája 60%-nál, és az infláció ráta, illetve a jegybanki kamattal nem haladhatja meg 1,5, illetve 2%-nál többel a legalacsonyabb infláció rátaival rendelkező három állam átlagát; ezen túlmenően a csatlakozás előtti két évben nem történtek lényekteljes. Ha már az Európai Unióban sem sikerült az 1992/93-as recesszió idején a deficitváltókat és egyéb konvergenciakritériumok egy ciklusos párhuzam miatt a legutóbbi országban teljesíteni, mennyire nehéz lehet akkor a transzformációs országoknak (pozitív)szociálisan előtérrel és a mittelosteuropäischen Länder. Entwicklung, Probleme, politische Optionen. In: Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 7/95, 9. oldal)

¹⁴ az idézett helyen, 30. oldal

bad tőkemozgást; azonban ekkor nincsen közvetlen beleszólás a brüsszeli döntésekbe, és főleg nincsen bevonás a mezőgazdasági politikába és az EU strukturális alapjaiba.”¹⁵

„Kelet-Közép-Európa az EU számára gazdasági szempontból háromszorosra érdekes: A tőkeállomány modernizációjának szükségessége, valamint a nyugati fogyasztási javak növekvő kereslete miatt ez a régió az EU termelőinek növekvő értékesítési piaca. Az alacsony bérrek következtében Kelet-Közép-Európa az EU-vállalatok termelési helyeinek kiterjesztése számára hosszabb távon vonzó régió, főként a kelet–nyugati infrastrukturális kapcsolatok javulása esetén (elsősorban közúti közlekedés, vasút, távközlés). Végül pedig, ez a régió félkész és végtérmekek importforrásaként növekvő mértékben vonzó, mivel az EU-hoz képest lényegesen alacsonyabb árak mellett a termékminőség és -diverzifikáció a magánosítás, a verseny élesedése és a tőkemodernizáció következtében javul.”¹⁶

Nyugat-Európának azt javasolják, hogy technológiai igényes iparágakat építsen ki, és a munka-, környezet- és energiatenzív, technológiai igénytelen termelést telepítse ki Kelet-Közép-Európába. „A nyugat-európai oldalon – legalábbis középtávon – gazdasági értelemben a tartalékok pazarlása lenne, ha munkaintenzív és technológiai igénytelen iparágakat akarnának fenntartani. Sokkal inkább az a célravezető, hogy célzott struktúráváltás révén igényes iparágak expanziójára töreksszünk, és a munkavállalók képzése, valamint erőteljesebb innovációs erőfeszítések révén újabb exportpiacokat tárunk fel, miközben Nyugat-Európa a Kelet-Közép-Európából származó importját tartósan növelni tudná.”¹⁷

Milyen következtetések vonhatók le az ilyen helyzetértékelésekből a kelet-európai országok számára:

Kelet-Közép-Európa országainak el kell szakadniuk az egyenjogú partnerné történő EU-csatlakozásra, valamint a hatékonyabb nyugati támogatási programokra támaszkodó kizárólagos kötődéstől, és erőteljesebben kell saját innovációs képességeiket és erejüket előtérbe helyezniük, ha nem akarnak a Nyugattól gazdaságilag függő pozícióban maradni. Időszőr lenne kritikus vitát folytatni arról a szereposztásról, hogy a Nyugat értékesítési piacaként vagy számára félkész termékek beszállítójaként működjenek-e, illetve megfelelő alternatívák kialakításáról. Az egyik alternatívát az képviselhetné, hogy célzottan olyan gazdasági ágazatokat építsenek ki, amelyek

¹⁵ az idézett helyen, 31. oldal

¹⁶ az idézett helyen, 23. oldal

¹⁷ az idézett helyen, 26. oldal

technológiai és ökológiai világpiaci versenyképesek, tehát árú egy olyan jellegű termékét előtérbe helyezni, amelyik nem a tömeggyártás irányába orientálódik, hanem tudatosan új ökológiai és energiapolitikai szándékokat jelöl ki. Az ehhez szükséges technológiatranszfer érzékelhet ugyan Nyugat-Európából, de ez nem szükségszerű.

A Nyugat segítséget nyújthat az önmagukra találás ezen folyamatában, de fel kellene adnia azt az igényt, hogy beleszólhasson az átalakítási folyamat irányába, tempójába és annak fő tartópilléreibe – ehhez hiányzik a kompetenciája, és ezáltal legitimitása – mint R. Weber az említett idézetben megfogalmazta – „a Nyugatnak is paradigmaváltásra van szüksége” –, fokozatosan el kellene távolodnia a növekedésen alapuló társadalomtól, határozottabban kellene szembenéznie az ökológiai kihívásokkal, biztosítania kellene a szociális stabilitást, ki kellene alakítania egy jövőbeli munkamodellt – ezek az európai országok kihívásai keleten és nyugaton, tehát időszzerű lenne, hogy hangsúlyozzuk a közösségek a keresésnek és kialakításnak ebben a folyamatban, ahelyett hogy a saját modell stabilizálása érdekében egy újabb falat emelünk ezen „idegen” és gyenge keleti struktúrák előtt.

2.1. Viszonyulás az idegen struktúrákhoz a tudományos együttműködésben

A nyugati félnek a kül- és gazdaságpolitikai kapcsolatok síkján tapasztalt vonakodása azszal szemben, hogy valódi nyitást hajtsön végre kelet felé, ahelyett hogy csupán néhány szimbolikus goodwillakciót mutasson be, a mélyen gyökerező érdektelenség azzal kapcsolatban, hogy intenzíven foglalkozzanak az új keleti partnerekkel, azok történelmével, aktuális feltételeikkel, érdekeikkel és céljaikkal, más területeken is folytatódik. Ehelyett példaként a tudomány területét kívánom kiemelni.

Problémaként ezúttal a nyugati fél partnerséggel kapcsolatos hiányzó készsége jelentkezik. Erre – tisztán mennyiségi alapon – abból következtethetünk, hogy a nyugati tudósok csupán elenyésző kisebbsége kész arra, hogy Kelet-Európában aktívvá válják. Egy dán tanulmány szerint, amelyet 1992-ben a „Higher Education without Borders” (szepember 2–4., Párizs) című konferencián mutatnak be, abban az időpontban kevesebb mint 1%-a volt a professzoroknak a Kelet-Európa-kapcsolatokban tevékeny, és ezek is elsősorban idősebb tudósok, különösebb távolabbi karrierambíciók nélkül.

18) Prof. M. Jackson, Leuven Institute for Central and East Europe Studies, Faculty of Economics, Catholic University of Leuven, Belgium, „Observation on project management and design from the practical experience of LICOS in co-operation with the NIS”. Előadás a „Promotion of Science and Research of the European Union in the New Independent States (NIS)”, 1996. április 21–24., Brüsszel

Okokként a nyelvi akadályokat és a projektekhez szükséges bonyolult, időigényes forrásakvizíciót említették, valamint a lehetséges kutatási partnerek fennálló információs deficitét. Azonban az is világossá vált, hogy a keleti aktivitás a saját tudományos pályá szempontjából nem segíti az előmenetelt, éppen ellenkezőleg, a fiatal tudósoknak inkább hátrányos, mivel például a doktori disszertációt, a habilitációt vagy a publikációs tevékenységet lassítja. Az együttműködési motivációt az is csökkenti, hogy az utazási nehézségek és hasonló problémák megfelelő kompenzációjára általában nincs lehetőség.

A nyugati tudósok visszafogottságának egy további döntő jelentőségű kritériuma a kelet-európai felsőoktatás és kutatási terület erősségeinek és gyengeségeinek pontosan ismerete. És ebből a tájékozatlanságból adódik egy újabb sajátosság. Az információs hiányból kifolyólag az esetleges partnert nem tudják megítélni, és ebből (sajnos) túlságosan gyakran feltételezik a kutatási szándékok nyugati fölényét, mind a technikai felszerelést, mind pedig a tudományos metodikát illetően. Nyugati partnerek ennek megfelelően a kooperációs tervek esetében hajlamosak a vezető szerep igénylésére, és kelet-európai kollégáiknak inkább kiegészítő funkciókat juttatnak. A sikeres tudományos projektmenedzsmentre vonatkozó nyugati tippek esetében az azutáni így hangzik:

- Készítsen munkatársainak feladatairól egyértelmű részletes leírást.
- Kerülje el a régióból érkező munkatársakkal átfogó értekezések megírását.
- Helyezzen súlyt arra, hogy a munkatársak gyűjtsenek adatokat, készítsenek felméréseket vagy végezzenek kísérleteket.
- Igyekezzen az elemző jellegű tanulmányok fő felelősségét az EU-országokból érkező résztvevők kezében hagyni.
- Az írásos anyagok formájá feleljen meg „a tudományos folyóiratok által megkövetelt szándékoknak”.

A kooperációt itt egyértelműen a nyugatról keletre irányuló tudástranszferre redukálják. A nyugati résztvevők tudatában egy tanár-diák reláció alakul ki, amely révén a függőségeket inkább bebetonozzák, mintsem leépítik.

19) Anne Hartmann und Karen LaB: „Kooperation mit Ecken und Kanten”, In: DUZ – Deutsche Universitätszeitschrift, 4/1996, 22. oldal

20) Így például Németországban mind a mai napig bizonyos árú és technológiák (elsősorban szoftverfejlesztés) előállításra nem általánosan hozzáférhető ismereteinek továbbadása a nem OECD-államokból érkező külföldi tudósoknak a Szövetségi Kivitel Hivatal engedélyezési kötelezettsége alá esik. (A Német Szövetségi Köztársaság külügyi rendlete, 45. Par.)

Emögött az a felfogás áll, hogy a kelet-európai idegen struktúrák esetében hiányos struktúrákról van szó, amelyeket a célba vett modernizáció keretében ki kellene egyenlíteni.

Az a meggyőződés, hogy a nyugati minták súrlódásmentesen exportálhatók, az együttműködés első éveiben jellemzően igen sok továbbképző szemináriumban jutott kifejezésre. A nyugati szakértők egy képzési kínálatot alakítottak ki, anélkül hogy megvizsgálták volna az adott ország feltételeit, a célcsoportokat és a tényleges helyi igényt. Az ilyen kínálatok igen gyakran torkollottak a frusztráció élményébe mindkét oldalon. Ebből azonban nem vonták le a tanulságokat – eltekintve az aktív személyes visszahúzó-dásától –, mivel alig van olyan támogatási program, ahol kritikus értékelésre kerülne sor. Éppen ellenkezőleg, az az irratlan törvény van érvényben, hogy egy képzési egység sikere a finanszírozók felé nem – és a finanszírozók részéről sem – kérdőjelezhető meg, hogy a projektek vagy programok további finanszírozását ne veszélyeztessük. Ennek az a következménye, hogy az első évek hibáiból nem lehet – legalábbis nem nyíltan – tanulni.

Nyugati tanácsadók, akik megfelelő mértékben tevékenykednek tudományos vagy gazdasági projektekben, a maguk részéről a keleti partnerektől az „egy irányba húzást”, a nyugati javaslatok elfogadását, a kívánások teljesítését, és talán még a nyugati segítségért mutatott hálát is elvárják. Ameddig a helyi partnerek az elvárásoknak megfelelően viselkednek – a nyugati koncepciókkal szemben fogadókészsnek, a kiegészítő pénzügyi támogatásért vagy utazási lehetőségeikért halásznak mutatkoznak –, az együttműködés általában problémamentesen alakul. Azonban amikor egy bizonyos idő elteltével a keleti partner a „leckéket” megtanulta és elkezdti túlszámolni mentorát, nemritkán feszültségek lépnek fel következményként, amelyek a mentor olyan irányú félelmei váltanak ki, hogy elveszti fölényét, illetve megteremtí saját szakterületén a konkurenciáját. (Elégedetlenség kelet-európai kutatók feltűnésekor a szakmai konferenciák, folyóiratok stb. nemzetközi mezején.)

Egy másfajta viselkedési minta adódik akkor, ha a keleti partner nem felel meg a nyugati elképzeléseknek, ha például a nyugati fölényt nem akceptálja, hanem saját tudományos területére vonatkozóan öntudatos dokumentált, vagy tán még a nyugati támogatást – beleértve a nyugati utakat is – természetesen tartja. Ez irritációhoz vezet: a nyugati partner megbántva érzi magát, egy ilyenfajta magatartást elutasít anélkül, hogy megvizsgálná annak okait, az anyagi haszonszerzés és a hálátlanság, illetve a nyugati offertekkel

szembeni ignorancia vádját fogalmazza meg ahelyett, hogy ezt a szerepet saját eljárási módjára is vonatkoztatná.

Csak hogy egy példát említsünk: Egy széles körű kérdőívakció során, amelyet Észak-Rajna-Vesztfália Országország-FAK-hoz fűződő felsőoktatási kapcsolatokért felelős megbízottja, a bochumi prof. dr. Karl Eimermacher 1994/95-ben végzett, német részről problémaként nevezte meg, hogy „sok orosz tudós csak a könnyen megszerezhető pénzre gondol, munkaszorgalmuk hiányos, fő érdeklődésük németországi utazásokban merül ki. Jó néhány nyugati partner bosszankodik, ha az orosz fél keveset nyújt, de mindig igen magas igényeket támaszt. A nagyfokú elvárások nem ritkán párosulnak a német partner finánciális és személyi lehetőségeiről kialakított fantasztikus elképzelésekkel.”¹⁹

Ebben az esetben felmerül a kérdés, mennyiben provokálta talán ezt a fajta viselkedést maga a nyugati fél (a nyugat erejének öntudatos előtérbe helyezésével és a pozitív oldalak kihangsúlyozásával) és mennyiben jelölték is még meg talán absztrakt módon valamennyi nyugati programban célként, nevezetesen az individuális szabadságok és a szabad mozgás kihangsúlyozásával. És most a nyugati fél részéről irritációk lépnek fel, ha a keleti partnerek ezeket a szabadságokat valóban elkezdik offenzíven kiaknázni.

Az afeletti családok, hogy a másiktól kialakított ideális kép kipukkadt, illetve a kijózanodás, amely bekövetkezik, amint megállapítjuk, hogy a másik például anyagi érdekeket a szellemi-tudományos érdekek elé helyez, gyakran régi félelmeket és ellenséggépeket kelt életre. Etnikai sztereotípiák vesznek elő („Az orosz, a lengyel nem becsületes”), bűnözői struktúrák, ökológiai veszélyek és hasonlóak által fellépő veszélyeket helyeznek előtérbe („A pillanatnyi helyzetben számomra egy szentpétervári látogatás szóba se jön” – hangzik egy idézet a már említett bochumi felmérésből, DÜZ, 23. oldal). A kémkedéstől való rejtett félelem akadályozza a tudományos adatok és technikák cseréjét, egészen a mai napig, tehát itt az ellenséges tömbökről kialakított régi kép még mindig él.²⁰

És egyre inkább teret nyer az a megítélés, hogy számos Kelet-Európának nyújtott segélyprogram kevésbé köszönhető annak a motivációnak, hogy erősítsük az új partnert gazdasági erejében, tudományos és technológiai potenciáljában, mintsem sokkal inkább annak, hogy a segélyt nyújtó a transzfer révén saját pozícióját és biztonságát stabilizálja. Így például úgy tűnik, hogy számos támogatási programot a nukleáris szennyezettség, ökológiai katasztrófák vagy politikai destabilizálódás (nemzetiségi konfliktusok, radikális irányzatok) általi saját fenyegetettség nyugati aggodalma ösztönzött.

Ezekben a tudomány, valamint az elsőként említett politikai területről hozott példákban közös: a nyugati szereplők esetében a Nyugat-Európa-centrikusság, amely manifesztálódik

- a nyugati minták a kelet-európai fejlődésre alkalmazott adaptációjának stratégiájában,
- a keleti transzformációs folyamat "példaképeként" alkalmazott önmeghatározásban,
- abban a megingathatatlan meggyőződésben, hogy a nyugati országokban rendelkeznek a jövőre vonatkozó exportképes modellekkel, amelyek az aktuális problémákra eredményes megoldásokat képesek felkínálni.

Ezen önmeghatározás problematikája nyilvánvaló: míg a kelet-európai országokat valamennyi társadalmi szférában és értékben gyors változásra kényszerítik, nyugaton ragaszkodnak egy olyan társadalmi modellhez, amelyben a vezető erők mindennemű válságtűnet ellenére továbbra is a gazdasági növekedést propagálják, az ökológiai tényezőket elhanyagolják, a szociális komponenseket a politikai manőverezés közegének tekintik. Mint már a bevezetőben hangsúlyoztam: a Nyugat a paradigmaváltás esélyét mindeddig nem használta ki – vagy már el is játszotta – azt a történelmileg egyedülálló esélyt, amelyet a szocialista tömb felbomlása kínált, hogy közösen keressük a XXI. század innovatív modelljeit. És a politika ünnepi szónoklataiban megidéztet külsőségek, mint normalitás, kibékülés, szomszédosság, Európai Ház és integráció mögött továbbra is a tájékozatlanság, érdektelenség, előítéletek vagy mélyen gyökerező idegenkedés tömbje áll, amely a tényleges együttműködés masszív fékjének bizonyul.

Tehát a kelet-nyugati együttműködés feladata marad továbbra is, hogy

- a társadalmi elvárásokat, célokat és stratégiákat mindkét oldalon precízebben határozzuk meg,
- a részt vevő partnerekről meglévő információk bázist tovább szélesítsük,
- kialakítsuk a másik pozícióinak vagy stratégiáinak átvételére irányuló készséget, vagyis legyenek nyitottak az új megoldási javaslatokkal szemben, vagy még inkább,
- közösen dolgozzunk a szorító társadalmi kérdéseken.

Eörsi István

Kibékíthetők-e egymással emberi jogaink?

Hölgyeim és uraim,

mielőtt azzal a kérdéssel fordulnék – kihez is? Mondjuk a világmindenséghez, hogy kibékíthetők-e egymással emberi jogaink, megkockáztatok egy másik kérdést, nevezetesen azt, hogy hol húzzuk meg az emberi jogok határát? A pártállam idején még a demokratikus ellenzék sem bajlódott az efféle dilemmákkal, mert természetesnek tartottuk, hogy csupán a klasszikus politikai szabadságjogokat, mint például a véleményszabadságot etcetera, és az ezekből levezethető erkölcsi jogokat, mint például az egyenlő méltóság jogát etcetera soroljuk ide. Ha valaki Anatole France-t idézte, aki szerint a polgári jogegyenlőség azt jelenti, hogy mindenkinek egyformán joga van a hidak alatt aludni, akkor csak legyintettünk, átlátva a többnyire sanda bolsevik szándékon. A valóban létező államszocializmusok rendcsinálói ugyanis állandóan a szociális jogokkal – a munkához, evéshez és lakáshoz való joggal – takaróztak, ha szemükre vetették a demokratikus jogok hiányát. Elismerték, hogy nálunk a közérdek korlátozza a véleménynyilvánítás vagy a sajtó szabadságát, másrészt azt állították, hogy éppen ez a korlátozás biztosítja mindenkinek a jogot a munkára, lakásra, emberi életre. Mármint akkor-t, a szegények valóban nem hajthaták álomra fejükre a hidak alatt, mert rögvést beléjük karolt két rendőr, az országban többnyire gyöngéden elbeszélgettek velük, és aztán valamiféle munkatáborba kerültek. A nem dolgozó állampolgárokat szintén ide rekesztették, felszámolva ily módon a munkanélküliség végső maradványait, mivel nálunk a munka nemcsak jog volt, hanem kötelesség is.

A rendszerváltozás egyszerre ajándékozta meg a magyar lakosságot a legkülönbözőbb szabadságjogokkal és a létbizonytalansággal, melyet főként a munkanélküliség és az infláció gerjeszt, és ezért ismét felmerül, most már nem apologetikus és hipokrita céllal, a kérdés, hogy kiiktathatók-e bizonyos szociális jogok az emberi jogok rendszeréből. Rögvést leszögezem, hogy elhárítam magamtól a demagógia vádját: tudatában vagyok annak, hogy a klasszikus szabadságjogokat pusztán a törvényalkotásnak és a törvények alkalmazásának útján garantálni lehet, de nem hozható olyan törvény,

mely megültja az inflációt vagy a munkanélküliséget. Ezért nem őrizheti meg még az Alkotmánybíróság sem azokat a szerzett szociális jogokat, melyeket a gondoskodó pártállamtól örököltünk: mert a szociális biztonságot leginkább roncsoló inflációt és a munkanélküliséget ő sem nyilváníthatja alkotmányellenesnek. Könnyű belátni, hogy a Kádár-korszak állama, mely rémisztően gyarapodó hitelek segítségével tartotta magát a felszínen, nagyobb szociális biztonságot adhatott polgárainak, mint a mi adósságoktól agyontérhelt demokratikus államunk. Aki a gondoskodás régi módszerét és régi szintjét követeli ma, az nem kevesebbet állít, mint hogy ólomövével a derekunkon éppolyan gyorsan úszhatunk, mint ha keccses mentőövet viselnénk. Elismernem tehát magam is, hogy bizonyíthatóan mindenki számára a magántulajdonon alapuló, pluralista társadalomban a szociális jogok, kivált képpen, ha ez a társadalom szegény, de azért rossz érzés fog el, ahányszor azt látom, hogy például az emberi méltóság követelményét a politikai, a jogi és az erkölcsi szférára korlátozzák. Nagyon fontos, hogy a törvények és a pluralista demokrácia intézményrendszere megfelelő színvonalú és mennyiségű alternatívát garantáljon minden állampolgár számára. Ez az egyenlő méltóság előfeltétele. De a legjobb törvények és a legdemokratikusabb intézmények sem biztosíthatnak emberi méltóságot annak, aki nem bonyolítja le boldog magányban, emelt fővel, tetszése szerinti időben az anyagcseréjét. A hajléktalanoknak napról napra megaláztatásokkal fenyegető gondot okoz biológiai létük pusztá fenntartása – ehhez fűződő érdekük folyvást összeütközik egy másik emberi joggal, a magántulajdon jogával. Senki sem kényszerítheti ugyanis a háztulajdonost arra, hogy ne rakja ki az utcára azt a lakóját, aki nem fizet lakbért. Ez a jog erősebbnek bizonyul a másik jognál, mely szerint mindenkinek kijár, hogy tető legyen a feje felett. Ez érthető, hiszen olyan társadalmi állapot felé haladunk, melynek legfőbb szervezője és kimagasló értéke a tulajdonhoz fűződő jog. Ez nem egyszer még az élethez való jognál is erősebbnek bizonyul. De bármilyen elkerülhetetlennek tartjuk vagy tüntetjük fel ezt az állapotot, azt azért semmiképp sem állíthatjuk, hogy az egyenlő méltóság elvének gyakorlati megvalósítását nem gátolja ez a konfliktus. Akik éheznek, és akik – mint az őstementumi Jób panasza – „Mezítelenül hálnak, testi ruha nélkül, még a hidegben sincs takarójuk, a hegyi zápor csurog le róluk, s hajlékuk nem lévén a sziklát ölelik”, azokkal kapcsolatban az egyenlő méltóság elve cinikus locsogásnak tetszik még akkor is, ha egyébiránt jogegyenlőség van, és törvények harmonikus rendje biztosítja a klasszikus értelemben vett emberi jogokat.

Mivel a gondoskodó pártállamhoz nem vezet visszaút, és ha vezetne, ak-

kor az iszonyatos volna, nincs elképzelésem arról, hogy miként lehetne a szólásszabadság mintájára az evés és a munka és a lakás emberi jogát is garantálni mindenkinek. Abban azonban biztos vagyok, hogy a társadalmat előbb-utóbb ellenséges táborokra osztja a szociális érzékletteléssel párosult értelmiségi gőg, mely a tulajdon sérthetetlenségének jogán kívül csupán a politikai szabadságjogok biztosítását tekinti a demokrácia ismérvének, és a sokkal szélesebb rétegek életét a „lenni vagy nem lenni” végtelenségével eldöntő szociális jogokat kizárja az emberi jogok köréből.

De a tulajdonhoz való jog konfliktusba kerülhet a klasszikus emberi jogokkal is. A sajtószabadságot például könnyebb kodifikálni, mint biztosítani. Mind gyakrabban kérdegetjük egymástól, hogy mik e szabadság valóságos esélyei a médiabirodalmak árnyékában. Sőt már a nyilvánosság elé is kerül egy-egy riasztó tudósítás, megjegyzés, hírfoszlány, mely megerősíti szorongató kételeyeinket. Magyarországon a legutóbb nyugati államtól eltérően a sajtó és a könyvkiadás területén nincs monopóliumellenes törvény, és a privatizációs folyamat során nagyon kevés kézbe roppant sajtóhatalom koncentráldók. Tegnap került elem egy kimutatás – helyességét még nem állt módomban ellenőrizni, de igaz lehet, olyan pocskék hangzik –, amely szerint a Postabank Princzének eddig harminchat lapja van, vagyis a magyar sajtópiac több mint ötven százalékát mondhatja a magáénak, köztük olyan fontos lapokat, mint amilyen a Magyar Nemzet, a Kurír, a Magyar Narancs, a Beszélő, a Szabad Föld, a 168 Óra és a Pesti Műsor. Ezeken kívül övé a Rádió Bridge és az Eurosport magyar változata. A másik sajtómágnás, Fenyő János, becenevén Vico, a Népszava, a Nők Lapja, a Vasárnapi Hírek, három megyei lap, gyermeklapok, háziaszsáviságok boldog tulajdonosa, megszerezte botrányos körülmények közt a Nap Tévé, mely egyéb tévébirodalmak meghódítását előkészítő hidallás is lehet – lustasággól itt abbahagyom a felsorolást. A Magyar Nemzet tulajdonosa, Princz Gábor, hosszú ideig meggátolta, hogy lapjában leleplező cikksorozattal jelenjen meg vetélytársa ellen, és csak a szerkesztőbizottság különlegesen gerinces fellépése kényszerítette ki belőle az engedélyt. Ez az epizód jelzi, hogy a birodalmak egymást védik, érdekeik feltehetően összefonódtak, útban vagyunk az igazi nagy sajtómonopólium felé. Hasonló folyamat zajlik le a könyvkiadásban is. Az utóbbi években alakult önálló kis kiadók, amelyek az állami-funkcionárius mentalitás helyébe polgári, sőt olykor citoyen szellemiséget hoztak, és amelyek üzleti érdekeiken kívül, nem egyszer még ezeknél is hangúlyosabban magas kulturális igényeket érvényesítenének, egyre rosszabb hadállásból próbálnak ellenállni a könyvgyigázók nyomásának. Ez nemcsak szelle-

mi szempontból, hanem állampolgári értelemben is bajlós folyamat: olyan polgári társadalom épül fel így, mely tönkreteszi az öntudatos polgárokat, arra kényszeríti őket, hogy – akárk is a pártállami időkben – újra óriási gépezetek kerekéi és csavarjai legyenek.

A sajtó területén klasszikus tisztasággal jelentkezik a kibékíthetetlen elletlen a tulajdonosi jogok és a sajtószabadság között. Az újságíróknak az a dolga, hogy igazat írjon. A laptulajdonosok joga van arra, hogy elbocsássa az olyan újságírókat, akik megsértették az érdekeiket. Minél kevesebb tulajdonos birtokában koncentrálódik a sajtó, annál kiszolgáltatottabbak az újságírók, és rajtuk keresztül az igazság is. Ez nem csak elvben van így: a Magyar Hírlapnak már két főszerkesztőjét rakták ki, alig leplezett politikai indokokkal. Tudunk olyan esetekről, amikor egy lap birtokosa elbocsátotta újságíró alkalmazottját, mert az egy olyan gyár egészségügyi viszonyait bírálta, melynek ő a tulajdonosa vagy résztulajdonosa. Tudunk cikkekről, melyek főszerkesztői fiókban hevernek, vagy amelyeket meg sem írnak, félve a laptulajdonos bosszújától. Ez a bosszú nem mindig közvetlenül az újságírórt fenyegeti. Hallottam olyan visszaélésekről, ami azért nem írható meg, mert a megtámadott akkor esetleg más szerkesztőségek munkatársait éresztí szel nek, vagy – ez különlegesen szélsőséges eset – a leplezett cikk eredményeképpen becsuknak egy gyárat, és akkor számos munkás utcára kerül. Iszonyú lelkiismereti dilemmái lehetnek a tisztességes szerkesztőknek, amikor egy-egy cikk elbírálásakor olyan emberbaráti szempontokat kell mérlegelnie, melyeknek nincs köztük a sajtó alapvető érdekéhez, a tényfeltáráshoz és az igazmondáshoz. Ha nagyritkán valamely függetlennek becézett, de erős tulajdonossal rendelkező lap a közlés mellett dönt, és megbírál egy sajtóműfit, mérget vehetünk rá, hogy nem a saját gőréjára, hanem a konkurensére húzza rá a vizeslepedőt. Mivel az új tulajdonosi réteg kapcsolatlanszere kiterjedt és áttekinthetetlen, nemcsak a főnököknek védi a kialakuló sajtómonopólium, hanem üzletfeleiket és üzletfeleik üzletfeleit is. A sajtószabadság letéteményesei önmagukat korlátozva korlátozzák a bírálat és a társadalmi ellenőrzés általános lehetőségeit is. Például a médiumok körül olyan roppant érdekeltségek és csillagászati összegek nyúzógnak, hogy lassan már rossz hírbe keverednek mindazok, akik ezen az ingoványos terepen vezető pozíciókra pályáznak. Még ha ők maguk jószagúkat volnának is, tudniuk kell, hogy a szék bűdös, amelyre le szeretnének ülni.

Emberjogi helyzetünk ellentmondásosságáról szólna nem kerülhetem meg azt a mindennapi életünkben szakadatlanul jelen lévő anomáliát, amelyet a rossz történelmi beidegzettség okoznak. A rasszizmus például, és

jelenleg elsősorban a cigányellenesség, nemzeti tudatunk integráns része. Régi beidegzettség az erőszakszervezeteknek és ezen belül elsősorban a rendőrségnek az az őszintén meggyőződése is, hogy tagjai a törvényen kívül, pontosabban a törvények felett állnak. Ez a feudálkommunista reflex a Horthy-korszakban, majd a pártállam évtizedeiben még jobban megerősödött. Mivel a rendszerváltás után hivatalban maradtak a régi rendőrvezetők – köztük olyanok, akik régebben nem is titkolták rasszista indulataikat –, és mivel praktikus okokból a rendőrséget még akkor sem lehetett volna villámgyorsan lecserélni, ha erre megett volna a politikai szándék, naponta szembesülünk, nemcsak a lakosságnak, hanem a rendőrségnek a cigányellenes atrocitásaival is. (Nem beszélve egyéb atrocitásokról: jogellenes fogvatartásról, kényszervallatásról és egyéb rendőri kópéságokról, melyeknek a testületi összetartozás szép erénye az esetek túlnyomó többségében büntetlenséget biztosít.) De a törvények szelleme és a beidegzettség gyakorlata közti ellentmondás – mint ezt a homoszexuálisokat, az idegbetegeket, a drogokat sújtó rendőri atrocitások és törvénytelen cselekedetek bizonyítják – nem korlátozódik a különféle rasszista akciókra. Hosszas magyarázat helyett hadd hozzak fel egyetlen példát – egy idézetet a Társaság a szabadságjogokért beszámolójából, mely ennek az egyesületnek az 1995 júliusa és decembere között szerzett tapasztalatait foglalja össze:

“Három egyetemista egy bulin együtt hasist fogyasztott. Egyikük rosszul lett, a többiek megjedtek, és bár tudták, hogy ebbe még senki nem halt bele, mentőt hívtak. A telefonba bementék, hogy mi miatt történt a rosszullét. A mentő nemskora meg is érkezett, és öt perc múlva megjelentek a kerületi rendőrfőnökök is. Címre, névre mentek, tehát nyilvánvaló volt, hogy a mentőszolgálatnál a hívásfelvétel értesítette őket. A mentőorvos megpróbálta elküldeni a rendőroket, de nem járt sikerrel. A fialembert, aki hívta a mentőket, előállították, mindhármójuk ellen büntetőeljárás indult. Az egyikük ellen megszüntették a nyomozást, a másikat drogambulanciára irányították alkalmi szerfogyasztóként megelőző gyógykezelésre, a harmadik egyetemista ügyét pedig vádemelési javaslatl továbbították az ügyészség-re... Az esettel kapcsolatban az érdemel különös figyelmet, hogy a mentőszolgálatnál értesítették a rendőrséget, amikor a hívásból kiderült, hogy kábítószerrel van szó. Az orvosnak és más egészségügyi dolgozóknak, sőt senkinek sincsen feljelentési kötelezettsége ilyen ügyekben, kivéve azt, akinek hatósági jogkörében eljárva jut az eset tudomására. Az orvosi titoktartás pedig kifejezetten tiltja, hogy az orvos feljelentse betegét ilyen ügyekben. Amennyiben a fent említett eljárás bevett gyakorlattá válik, annak belátá-

tatlan következményei lesznek, ugyanis akkor nem fognak a kábítószeres rosszulletekhez mentőt hívni..., és keménydrog esetében ennek következménye a beteg halála is lehet.”

A jelentésben találunk ennél jóval kegyetlenebb eljárásokról szóló beszámolókat is.

Egy másik drogosnak például, aki később öngyilkos lett, a nyomozó a kihallgatás során kiverte a fogait. Közismert Galatz József pszichiátriai beteg esete, akit a rendőrök törvénysértő módon, orvosi közreműködés nélkül akartak ideggyógyintézetbe szállítani, és aztán agyon is lőtték, mivel ellenállt. A botrányt tovább fokozta, az elviselhetetlenségig, hogy a helyi rendőrség, majd egy felettes szerv, a Győri Ügyészségi Nyomozó Hivatal szombat-helyi kirendeltsége is jogszerűnek minősítette a fegyverhasználatot. Azért idéztem mégis egy szelidebb példát, mert ez igen szemléletesen mutatja, milyen mély gyökeret vert nálunk bonyolult orvosi, pszichikai, vagy általánosságban kifejezve: kisebbségi problémák felbukkanása esetén a rendőri megoldások iránt érzett spontán vonzalom. Ez szakadatlanul ellentmondásba kerül a törvények által biztosított emberi jogokkal. Igaz: ezen a területen nem az elveknek, hanem az elveknek és a gyakorlatnak az összebékíthetetlenségéből fakad ez az ellentmondás – de ez csak mérsékelt vigasz lehet azok számára, akik elszennvedik.

Végezetül hadd biggyesszek az eddig elmondottakhoz egy kurta utószót. Nem szeretnék előadásommal olyan látszatot kelteni, mintha nem tudnám: a pártállamhoz képest óriási léptünk előre éppen az emberi jogok területén. Pluralista demokráciában élünk, és létező emberi jogaink kerülnek ellentétbe egymással vagy a gyakorlattal. Korábban felülről és kegyesen megajándékoztak bennünket némely emberi jogokkal, amelyeket nem törvény, hanem önkény biztosított és vont meg, ha erre szottyant kedve. Ez volt a pártállam logikája. Én ma egy kevésbé rossz rendszer néhány ellentmondásáról és hibájáról beszéltem.

Kiss Endre

A posztoszocialista átalakulás a szociokulturális átrendeződés perspektívájából

A magyar társadalom szociokulturális térképének teljes feltárása sokrétű és interdiszciplináris vizsgálatok elvégzésével végezhető el csupán. Egy ilyen teljes megalapozás, egy "szociokulturális térkép", a sajátosan kelet-közép-európai modernizációs folyamatokat kell hogy reflektálja, amelyek legfontosabb tendenciái egybeesnek az egyetemes modernizációs folyamat gygyeivel. A centrum-periféria problematika, a sajátlagosan "követő" stratégiájú modernizáció kitermelték azonban a nagy tendenciák sajátos magyar és közép-európai önálló változatait és hiányait. Egy mindenre kiterjedő szociokulturális térkép természetesen tartalmazná a modern tömegtársadalom egyetemes kialakulásának dimenzióját is, ami a nagy modernizációs folyamatnak bizonyos értelemben folytatása, bizonyos más értelemben kritikája és bizonyos újabb értelemben perverzija. Az aktuális szociokulturális térkép újabb meghatározóan fontos elemei a magyar és a közép-európai történelem identitásképző elemei, így az Osztrák–Magyar Monarchiában eltöltött korszak civilizatorikus és szociokulturális jelentőségének felismerése és tekintélyesnek mondható elterjedtsége, a Trianon-komplexum, majd a két egymást követő totalitárius rendszer egymással ráadásul még reflexiós viszonyban is álló összefüggésben megnyilvánuló szociokulturális lecsapódásai, amelyek végső eredőjeként a mai magyar társadalom szociokulturális megosztottsága az egyes csoportoknak az ötvenes években átélte történelmi sorsának különbségeire vezethető vissza. A teljesség igénye nélkül soroljuk az aktuális és teljes szociokulturális kép elemeihez a későkádárista korszak sajátos és más akkori létező szocialista rendszerekkel össze nem hasonlítható szociokulturális realitásainak társadalomformáló továbbélését, ami egyszerre jelentett egy puha és sajátos stílusjegyekkel rendelkező politikai diktatúrát, a szociális szempont meghatározó politikai legitimációnak tekintését, de azt a sajátos és a durkheimi kritériumoknak megfelelő anómiát, a társadalom egyetemes normáinak szétesését is, ami e kettős cél és karakter fenntartása közepette a társadalomban eluralkodott.¹ A magyar létező szoci-

1) A rendszerváltás szociokulturális megalapozottságú elemzését a lehetséges "anómia" szempontjából ld. Kiss Endre: "Merre tart a magyar társadalom, avagy dsmulver törvények nélkül". Híadny. II. évfolyam 19. szám, 1990. november. 8–12.

alizmus, a késői kádárizmus természetesen a durkheimi értelemben vett anómiának egészen más szintjét és képét mutatta, mint a létező szocializmus többi állama és társadalma, mindez azonban nem teszi viszonylagossá az anómia kifejezés használatának értelmét a mi összefüggésünkben.

Mindebből az is következik, hogy az új magyar demokráciának ezzel a konkrét szociokulturális megosztottsággal és szerkezettel kellett számolnia. Erre nézve nincsenek ugyan különösen kidolgozott összehasonlító elemzések, de meg kell ezen a helyen jegyeznünk azt is, hogy a magyar társadalom különösen is érzékeny a szociokulturális megosztottságra, nem egy összefüggésben a szociokulturális térkép szinte már a "SZOCIOLÓGIAI" megosztottság kritériumait és paramétereit helyettesíti.² Más szóval: nemcsak a társadalom leírásában, de valóságos életében is kiemelkedő fontosságú a szociokulturális szerkezet és szociokulturális megosztottság, majdhogynem el lehetne jutni még ahhoz a megállapításhoz is, hogy Magyarországon nem a különböző történelmi helyzetekbe kerülő, szociológiailag jellemezhető csoportok alakítják a szociokulturális valóságot, de éppen megfordítva, a szívs és önmagukat állandóan újratermelő képes szociokulturális csoportok formálják a saját képképre mind a mindenkor történelmi helyzetet, mind pedig a szociológiai valóság tágabb kereteit.

Az egyes szociokulturális különböző helyzetekben élték át a létező szocializmus rendszerét, maga a létező szocializmus is kitermelt új szociokulturális csoportosulásokat. A magyar demokrácia mint politikai rendszer sikere nem kis részben azon múlik, hogyan alakul a társadalom szociokulturális helyzetének EGESZE. Bár az új demokrácia szociokulturális vonatkozásai nem merülnek ki abban, hogy mindenkor megpróbáljuk megállapítani, vajon melyik szociokulturális csoport "nyert" és melyik "vesztett" a rendszerváltás politikai fordulataival, a helyzet elemzése szempontjából ez semmilyen összefüggésben sem lehet közömbös.

Amikor a következőkben kísérletet teszünk a posztiszocialista rendszerváltás szociokulturális dimenzióinak feltárására, azt mindezeknek az előfeltételeknek a birtokában tesszük. Jóllehet ez nyelvileg gyakran egybeesik, minden csoport megjelölését kizárólag szociokulturális és nem szociológiai, po-

litikai vagy más szempontból végezzük. Az elkövetkezőkben "keresztény középosztály"-ról beszélünk, ami például az elmúlt fél évszázadban politikai vagy szociológiai értelemben (releváns maradványmozzanatoktól természetesen eltekintve) nem létezett, létezett viszont ugyanebben az időben mindvégig "szociokulturálisan".

A nyolcvanas évek rendszerváltásába a magyar társadalom egy meghatározott szociokulturális szerkezettel lépett be. Mielőtt azonban e szerkezet részletesebb ismertetésébe foglalnánk, még mindig el kell időznünk néhány meghatározó módszertani és történeti problémánál.

Az első átfogó és megalapozó probléma abból adódik, hogy a létező szocializmus rendszere mind korai ("kemény"), mind későbbi ("puha") változataiban ismert módon ellene hatott az egyes szociokulturális spontán fejlődésének, így az összes szociokulturális csoport sajátosan HARMAS attitűddel várta az 1989-es nagy rendszerváltást. Egyrészt ragaszkodott saját szociokulturális értékeihez, másrészt folytatója volt saját valóságos szociológiai létének a létező szocializmusban (lehetett valaki a keresztény középosztály meggyőződéses szociokulturális képviselője, miközben szerény, de szociológiailag már minősítettnek tekinthető pozíciót töltött be a késői kádárizmusban), majd – harmadik összetevőként – maga is rendelkezett individuálisan megfelelő szabadsággal, valamelyes mozgásterrel arra nézve, mint képzelet el a maga helyét a maga szociokulturális eredete és politikai múltja alapján az új magyar demokráciában. Mindez annak kijelentésével egyenlő, hogy 1989-ben ugyan léteztek meghatározó szociokulturális csoportok, ezek azonban nem egyértelműen épültek az elmúlt ötven év folyamataira, de sajátos valóságos és társadalmilag is nyilvánvaló többszörös attitűddel rendelkeztek, igazi megfelelőjeként a létező szocializmus árnyékgazdaságának vagy árnyékpluralizmusának.

Egy következő alapvető meghatározása a szociokulturális megközelítésnek az, hogy a szociokulturális csoportok egészének korántsem kell lefedniük a társadalom egészét, azaz a legjobban kiválasztott és megalapozott csoportosításnak, illetve kategorizációnak sem kell kényszerűen leképeznie a társadalom egészét.

Nagyon is kézzelfogható hipotézis, hogy a társadalom jó része indivi-

2) A szociokulturális tagság teljesen átjárja a társadalmi folyamatokat, amelyre nap mint nap példák nagy sora lehet felsorakoztatni. Egy nagyon korai példa a kilencvenes évek elejéről a "keresztény" orvosok szövetségének megalapítási kísérlete, egy nagyon friss példa az "antifaszista" magyar emigráció új szociokulturális csoportjának megalapozási kísérlete. Önálló elvi-elméleti elemzésekkel lehet csak kimutatni, hogy és miként asszimilálja a szociokulturális tagság az összes lehetséges értéket és alrendszer-változásait, miként reprodukálja önmagát egy-egy szociokulturális centrum az értékek minden változásának sodrában.

3) Egy szakminiszter vallásos világnézetére így mindkét irányban nyilvános volt és a fent említett kettős üzenetet bordozta. Ennek a vonalnak a viszonylagos végeredménye volt, hogy a késői kádárizmus végző szakkarában nyilvánosan meghirdetett elv volt, hogy Magyarországon a "pártfunkciókon kívül" minden funkciót betölthet pártkivüli állampolgár. – Ezen a ponton kell megjegyeznünk, hogy a kettős attitűd, az árnyékattitűdök problémája természetesen sokkal általánosabb volt a keresztény középosztály belső problematikájánál a gyakorlatilag keresztényülződött az összes szociokulturális csoport identitásán.

duumként akár egyetlen konkrét szociokulturális csoporthoz sem tartozik egyéltől és tisztá formában, miközben ennek fordítottja is nyilvánvalóan gyakran előfordul, azaz hogy nagy számban léteznek olyan új szociokulturális kötöttségek és csoportosulások, melyek kiterjedése és érvénye nem éri el a társadalmilag releváns szintet. Mindehhez tartozik az a módszertani szempontból ugyancsak lényeges tény, hogy 1989-et illetően nemcsak a megfelelő társadalmi folyamatok vizsgálatához, de erősen lecsökkentek a még a korai korszakban sem túlságosan kiterjedt empirikus társadalomvizsgálatok és -leírások, úgyhogy a szociokulturális átrendeződés számos részlete talán egyáltalán nem látható, de – ez valószínűbb – ezen átrendeződés számos részlete marad egyelőre megvilágítatlan.

A szociokulturális csoportok kiválasztásának, meghatározásának egyetlen kritériuma pozitív, annak bizonyíthatósága, hogy egy-egy megfelelő csoport valóban létezik, teljesen függetlenül attól, vajon teljesen lefedik-e a csoportok a társadalom egészét. A szociokulturális osztályozás azt a láttszatot teremti meg, hogy teljes társadalomképet ad, de ez valóban csak láttszat (illetve: csak "szociokulturális" szempontból ad és adhat teljes társadalomképet).

A szociokulturális szemlélet, illetve az ilyen felfogású kutatás számos további tudományelméleti és módszertani meghatározottsággal rendelkezik, amelyeket a tanulmányban csak röviden érinthetünk. Ilyen fontos meghatározottság többek között az, hogy minden más megközelítéstől minden konkrét esetben el kell választanunk a szociokulturális megközelítést, hogy így is világosan utaljunk arra, hogy minden valóságos közeleghelyre a megközelítés lényegét és heurisztikus eredményeit tüntetnénk el a szociokulturális dimenzióknak a szociológiai, a politikai, a kulturális, az értékefilozófiai vagy a mindennapi tudattal kapcsolatos megközelítésekkel való összekeverése.

Ezt most elsősorban tudományelméleti szempontból hangsúlyozzuk, de korántsem hanyagolható el az a mozzanat sem, hogy a sajátosan szociokulturális megközelítés eredményei a politikai "gyakorlat"-ban, a közvélelemben vagy a nyilvánosság szférájában nagyon könnyen tűnhetnek szociológiai, politikai vagy éppen kulturális "eredmény"-nek, ami természetesen már nemcsak a módszerek, hanem az egyes eredmények, kijelentések összezavarodásához is vezethet. Egy másik igen sajátos tudományelméleti problémát jelent a szociokulturális megközelítés sajátos "empíria"-jának kijelölése, az arra való hivatkozás, hogy a szociokulturális meghatározottságok kikristályosodásai olyan sajátos empiriát alkotnak, ami maga is bonyolult és jelentékeny erőfeszítést igénylő rekonstrukciós tevékenység eredmé-

nye, s amelyek a maguk részéről ismét sajátos empirikusan tanulmányozható tényekre és összefüggésekre mennek vissza.

Az alábbiakban részletesebben elemezzük egyes szociokulturális csoportok sorrendjének nem tulajdonítottunk különösebb jelentőséget, maga a sorrend nem tartalmaz tehát rejtett intellektuális, politikai vagy más előfeltételeket.

A késői kádárizmus szociokulturális megoszlása 1989-ben a következő hét meghatározó csoportot foglalta magában: (1) ipari-nagyipari munkásság, (2) termelőszövetkezetekben foglalkoztatott és más módokon sokrétűen integrált parasztság és más mezőgazdasági foglalkoztatottak, (3) az ún. "keresztény középosztály" számos és a kádárizmusban már különösen is sokrétűen elhelyezkedő nemzedéke, (4) az új, egykor a "fényes szelek" mozgalmai által kitermelt, elsősorban (de nem kizárólagosan) vidéki középosztály és értelmiség, ugyancsak már második-harmadik nemzedékeivel együtt, (5) az urbánus nagyvárosi értelmiség, polgárság és szakalkalmazott, ahová a magyarországi zsidóság nagy része is sorolható, anélkül azonban, hogy a szóban forgó csoport redukálható lenne erre a dimenzióra, (6) a még létező állampárt polgárosodó, szakszerűsödő, pragmatikus szemléletű funkcionáriusi és hivatalnokai körei (akik a pártszervektől a kormánysszerveken és a szakszervezeteken át az ipar és más területek vezető pozícióit sajátos felkészítés, oktatás és szocializáció elsajátítása után töltötték be) és (7) a kádárizmus fő vonalától balra álló intézményes részben megszervezett, részben már csak informálisán létező csoportok, akiket a kádárizmus mindvégig létező baloldali ellenzékének lehetséges kategorizálni.

A nagyipari munkásság teljes és minden szempontból összefüggő szociokulturális csoportja volt a hetvenes-nyolcvanas éveknek. A korábbi évtizedekhez képest döntő változásokon ment át, hiszen a kádári konszolidáció tudatos erőfeszítéseinek, ideológiai, szociális, de a konszolidáció talán büntetéstechnikai eszközeinek is eredményeként az 1956-ban még az antisztálinista, nemzeti és a "jugoszláv típusú" munkástanácsai megoldások iránt messzemenően nyitott magyar munkásság a sajátosan kádáriista stílusú politizálás legfontosabb támogató rétegévé vált. A hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének "második" gazdasága, az akkor rohamosan elterjedő "gémkázás" radikálisan elejét vette egy ekkori lengyel típusú fejlődésnek is, s jóllehet az ekkor konstituálódó rendszerkritikus értelmiség ezt ön-magukban releváns lépéseket a kádárizmus ezen alaprétegének politikai megkörnyékeztetésére, az összefolyamat szempontjából eredményei nem váltak számottevővé. Mindeközben ez a szociokultúra produkálta a magyar gu-

lyáskommunizmus egyik legnagyobb élő paradoxonát, ami valószínűleg példa és megfelelés nélkül áll a társadalomtudományok történetében, hiszen aligha találunk másutt és máskor példát egy olyan munkásosztályra, amely jövedelmének csak egy (és semmiképpen sem kielégítő) részét keresi meg saját munkájának szociális és fizikai terében, miközben a nagypolitikai összefüggésekben is kiválóan jártas gazdasági vezetők számos eszközzel meg elő is segítette, hogy a szükséges jövedelem másik felét az első munkahely eszközeivel és jóváhagyásával teremthesse elő. Az 1989-es fordulat éppen a szobán forgó szociokulturális csoport számát jelentette a legnagyobb sokk lehetőségét, hiszen az ipari struktúrák szükségszerű átalakítása, a végiggondolatlan privatizálás, a makrogazdaság gyakorlati átalakításában összezavarodó és lépéskényszerbe kerülő politikai elit hibái mind e csoport kárára módosították kritikusan a politikai és gazdasági érvi viszonyokat.

E csoportéhoz igen hasonlóak voltak a termelőszövetkezetekbe integrált parasztság szociokulturális csoportjának kiinduló feltételei. Az ő helyzetükre is az a viszonylagos és elvileg nagyon is ingató lábakon álló s igen alacsony szinten formalizált kedvezményezetttség volt jellemző, mint a nagypari munkások szociokultúrájára. Ugyanez a viszonylagos kedvezményezetttség és a rájuk gazdasági szempontból is állandóan ráirányuló politikai figyelem fedte el e szociokulturális csoport önazonosságának, politikai, gazdasági és társadalmi helyzetének számos alapvető problémáját (a parasztság többszörös, szinte középkorias üldöztetése, másodlagos "uralkodó" osztállyá való deklarálása, a másodlagos uralkodó osztály státusz átmondott kérdéspolitikai érvényesítése, majd a parasztság "jöléte" egy olyan egzisztenciális alapzaton, amely jöszérével teljesen ismeretlen volt a modern európai ipari társadalmak 1945 utáni történetében). 1989-ben a legnagyobb kérdés az volt, vajon miként öhajja rendezni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létevel a legszorosabban összefüggő szociokultúra szempontjából meghatározó tulajdonproblémát. Az új demokratikus korszak azután nem a legjobb előjelekként vezette be ennek a kérdésnek a megoldását. Az átmenet élén álló új liberális csoportok gyakorlatilag hallgattak ezen a társadalom előtti álló elkövetkezendő megpróbáltatásról, e hallgatás különben nagy szerepet játszott a későbbi politikai pártpaletta kialakulásában is, hiszen a későn startoló kisgazdák Torgyán következetes "földosztó" retorikájának köszönheték előkelő harmadik helyüket.

Az 1989-es fordulat legfontosabb strukturális pozíciójában az ún. "keresztény középosztály" szociokulturális csoportja állt. Noha időről-időre vitatják e szociokulturális csoport létét vagy fő meghatározásainak némelyikét (e

hangok mögött többnyire a szociokulturális szféra sajátosságai és ezzel a probléma sajátosan szociokulturális jellegének nem ismerete áll), e csoport léte magában az átmenet történelmi folyamatában is igazolta létét. E szociokulturális réteg, akkor még létező szociológiai rétegeként, önmagát egészében az egész létező szocializmus áldozatának és vesztesének tekintette. Érthető tehát, ha még fél évszázaddal ezen események után is önmagát tekintette a fordulat erkölcsi kedvezményezettjének. A keresztény középosztály éppen mint szociokultúra élte át egységesen a létező szocializmus korszakát, s állandó lemorzsolódása ellenére saját identitását (azaz "szociokultúráját") gyakorlatilag teljesen intaktan igyekezett fenntartani. Igen bonyolult és erkölcsi dimenziókat sem nélkülöző kérdés a keresztény középosztálynak, mint keresztény középosztálynak a kádárizmusban való társadalmi beilleszkedése. Igen leegyszerűsítve ezt a valóban sokréti, s szinte rétegenként, sőt egyénenként eltérő kérdéskört, azt lehetne mondani, hogy a keresztény középosztály természetesen "együttműködött" a kádárizmussal, de ez az együttműködés típusosan (azaz nem az egyes egyének szintjén) mindkét irányból kivételesen sajátos volt. A szociokulturális tudattal rendelkező keresztény középosztálybeli individuum bizonyos keretek között nemcsak fenntartotta, de hangsúlyozta is saját hovatartozását, miközben a kádárta hatalom is érzékelte, hogy a megfelelő pozíciót viselő állampolgár, miközben szakmailag kiemelkedő és "megbízható" is, a keresztény középosztály képviselője, s közszerelése a politikai konszolidáció valós eredménye és bizonyítéka. Mindeközben e szociokulturális csoport valóban úgy is ott kívánta folytatni politikai és szociológiai létezését, ahogy és ahol 1949-ben azt kényszerűen abbahagyta. Politikai sorsa 1989-től attól függött, vajon mennyire bizonyul rugalmasnak, mennyire érzékeny azokra a problémákra, amelyek történetileg vagy aktuálisan kívül estek azokon a perspektívák, amelyeket a régi mentalitás töretlen fenntartásának eltöklét szándéka érzékelhetővé tett. A keresztény középosztályt magát 1989-et is önmaga teljes igazolásaként fogta fel, szociokulturális sorsa ezért a posztoszocialista rendszerváltás egyik meghatározó összetevője volt kezdetektől fogva.

1989 következő nagy szociokulturális csoportja az ún. "fényes szelek"-csoport volt, az 1949-es fordulat felemelte új értelmiség és középosztály. Ez az ugyancsak jól elkülöníthető szociokultúra nem képezte sem a sztálinizmus, sem a poszt sztálinizmus valóságos elitjét. Nemzedéki, szociális és hatalmi okokból mindvégig a hatalom második vonalát képviselte, olyan vonalát azonban, amely a hatalom és a társadalom viszonyában kiemelkedő szerkezeti pozícióban volt (számos más ok mellett azért is, mert e réteg volt

a hatalomnak az a része, ami valóban a társadalomból származott). Ez a szociokulturális csoport átélt és sokáig magáév tette a korai létező szocializmus kritikus retorikáját a történelmi Magyarország ellen, átmeneti helyzetéből következően azonban számos polgár- és középosztály-ellenes vonással is rendelkezett. Minden szociális emelkedése ellenére ez a szociokulturális csoport megőrizte erőteljes vidéki begyökerezettségét. Elfogadta a létező szocializmustól saját szociális felemelkedését, azt egyenesen történelmi igazságként élte meg, de igen hamar rá kellett ébrednie e szociokulturális csoport becsületes képviselőinek, hogy e felemelkedésnek nemcsak kegyetlen és kikerülhetetlen korlátai, de olyan hiányai is vannak, amelyek miatt a "fényes szelek" nemzedéke még saját eredeti küldetését sem lesz képes majd végrehajtani. Miközben erős ellenérzéseket alakít ki a hatalom náluknál erősebb köreinek képviselőivel szemben, egyúttal ingerülten és elszántan próbálja védeni a maga pozícióját a társadalom nála gyengébb szociokulturális csoportjaival szemben. E szociokulturális csoport kettős tudata valóban kettős társadalmi helyzetéből következik. Egyrészt történelmi igazságként élte meg saját szociális felemelkedését, másrészt valóságos önmegvalósítását sikertelennek kellett éltélnie ugyanezen a társadalmi kereten belül. Egyrészt "belül" volt tehát a rendszeren, másrészt "kívül" maradt azon. Mindebből következik, hogy az 1989-es poszt szocialista rendszerváltás ezt a szociokulturális csoportot is igen komplex és egy klasszikus demokráciában csak igen problematikusnak elképzelhető feltételek között találja.

Az 1989-be átlépő magyar társadalom következő nagy szociokulturális csoportja a nagyvárosi-urbánus értelmiség volt. Mint utaltunk rá, e csoportba sorolható a magyar zsidó polgárság és értelmiség is (természetesen a létező szocializmus realitásaihoz mérve e fogalmak realitásait), miközben e csoporthoz kell sorolni azokat az egymást követő nemzedékekkel egyre gyarapodó rétegeket, amelyek nem tudtak vagy nem akartak hasonlulni sem a keresztény középosztály, sem a "fényes szelek" nemzedékének alapirányultságaihoz, sem pedig nem közeledtek (az eddig még nem említett) a létező szocializmusban értelmezett "rendszeralkotó" szociokulturárához sem. E szociokultúra jelentőségét különlegesen is megnöveli szerkezeti jelentősége az értékek harcában, azaz abban, hogy az 1989-cel kezdetét vevő nagy fordulatban éppen azok az értékek diadalmaskodnak a létező szocializmus rendszere és értékei fölött, mely értékek felé (jóllehet nem csak ez a csoport) a nagyvárosi urbánus szociokultúra önmagától is törekedett. E szociokultúra egészében új szociokultúrának volt tekinthető, jóllehet egyes összetevőinek igen markáns történeti léte volt, olyan, amelynek elemei mélyen belenyúl-

hattak az 1989 utáni sors alakulásába. E szociokultúra azért is igen fontos, mert ez mutathatja a késői kádárizmusnak azokat a viszonylagosan szabad tereit, amelyek egyes nemzedékeknek és szerencsés más konstellációknak már lehetővé tették egy spontán urbánus-liberális és modernizáló attitűd kialakulását is.

Az 1989-es rendszerváltás következő, igen fontos szociokulturális összetevője az akkori (és egykorivá váló) állampárt azon része volt, amelyre a létező szocializmus értelmében (azaz nem pontosan Enrico Berlinguer klasszikus megfogalmazása szerint) illet a "reformkommunista" jelző. A magyar létező szocializmus mindkét irányban könnyedén elhatárolható volt e szociokulturális csoport kialakításának összefüggésében. Ez a csoport nem volt lehetséges a létező szocializmus egyetlen más államában-társadalmában sem, mégpedig mindenképp azért, mert ennek a rétegnek megadott a lehetőség, hogy hatalmi-pragmatikus funkciójának gyakorlása közepette elismert módon és valamelyes nyilvánosság előtt is leszakadjon az ideológiai járszalagjától és egy a szakszerűség jegyében legitimálható nyelven az adott lehetőségek közül a pragmatikusnak legalkalmasabb és legadekvátabb lehetőséget válassza ki. Helytelen lenne azonban, a másik oldal felől szemlélve, e rétegben születetten potenciális reformter vagy tiszta lelku gorbacsovistát keresni, hiszen e pragmatikus réteg minden további nélkül kiszolgált volna azt a Grósz Károlyt is, aki hatalomra jutásának pillanatában még nem teljesen látta át a gorbacsovi peresztrojka lényegét. A régi típusú, ideologikus funkcionárius és a valódi reformer között mozgott tehát a kádári funkcionárius típusa, aki teljes és jól rekonstruálható szociokulturális jegyekkel rendelkezett és aki ugyancsak egy nagy belső konfliktussal lépett be az 1989-es rendszerváltás folyamataiba. Meg volt engedve neki a megszabadulás az ideológiától, de egy teljesen kiépített, központosított és operatív hatalmi gépezeten kellett dolgoznia, ahol az ideológiamentesség nem minden esetben jelentett távlati előnyt, hiszen a megteendő lépések nagy részében az ideológiamentesség a kézzelfogható pragmatikus előnyökön túlmenően nyomban sajátos legitimációs és motivációs problémát is jelentett. Mindezek alapján a "reformkommunista" jelzőt is csak az átmenet megindulása, a valódi reformlépések pragmatikus szellemű megtétele után ítéltethjük oda ennek a csoportnak.

S végül, inkább csak a sajátos szociokulturális teljesség kedvéért tennénk említést a kádárizmus ugyancsak sokrétű baloldali ellenzékének újabb, 1989-cel kezdetét vevő sorsfordulójáról. E csoport Gorbacsov peresztrojkája, a kádári pragmatizmusnak (az ellenségnek!) a valódi reformkommu-

nizmus révén történő leváltásával feltétlenül elvesztette addigi létalapját, de szociokulturális alapját is. Az azonban mindenképpen valószínűnek tűnt már 1989-ben is, hogy e szociokultúra baloldalisága talán kapcsolódást talál a posztoszocialista baloldaliság esetleges új formáihoz.

Napjainkból visszatekintve az 1989-cel kezdetét vevő szociokulturális átrendeződés bizonyos tendenciái már megállapíthatóak. Nyilvánvalóan túlzás lenne már most "győztesek"-ről és "vesztesek"-ről beszélni, bizonyos tendenciák azonban már kirajzolódnak. Mielőtt azonban az új helyzet részletezésén elmerülnénk, emlékeztetnünk kell arra, hogy viszonyítási alapként ebben az összevetésben továbbra is a szociokulturális (és mondjuk nem a szociológiai) csoport lesz.

1996-ra világos, hogy gyakorlatilag felszámolódott a későkádári nagypari munkásság és a termelőszövetkezetekbe sokrétűen integrált parasztság szociokulturális csoportja. Ugyancsak felszámolódott a "fényes szelek" szociokulturájára. Mindez azt jelenti, hogy e három szociokulturális csoport mint szociokulturális csoport napjainkra már nem létezik (az, hogy ez más megközelítésben is így van-e, nem a mi problémánk, jóllehet igen közel eső feltételezés, hogy ez mondjuk az egyes csoportokra mint szociológiai csoportokra is vonatkozik). A kádárizmus baloldali ellenzékének egykori szociokulturális csoportja új körülmények között folytatja marginális, ám bizonyos összefüggésekben nem jelentéktelen létezését. Mindez azt jelenti, hogy ez a négy szociokulturális csoport, mint szociokulturális csoport az 1989-es átalakulás veszteségének tekinthető. Igen sajátos helyet foglal el a mai visszapillantás egészében a keresztény középiskolai szociokulturájára, amelyik 1989-től az átalakulás politikai győztese volt, politikai teljesítményének színvonala miatt azonban a vesztesek közé került, esetében tehát egy olyan vesztesről van szó, aki már volt győztes is. Az 1989-es átalakulás két győztes szociokulturális csoportja az urbánus értelmiség-szakértelmiség, illetve a késői kádárizmus pragmatikus funkcionáriusaiból, hivatalnokaiból kialakuló új "menedzser"-réteg, mely utóbbi helyzete világosan igazolódik vissza Szalai Erzsébet vagy Szelényi Iván empirikus szociológiai megközelítésében is.

A szociokulturális megközelítés azonban még további összefüggésekben is alkalmas arra, hogy eredményesen alkalmazzák a posztoszocialista rendszerváltás folyamatainak elemzésében. Hisz 1989 utáni posztoszocialista politika legfontosabb szervezetei ugyancsak kiválóan értelmezhetőek a szociokulturális különbségek és a szociokulturális átrendeződés tekintetéből.

A rendszerváltás kezdetén a keresztény középiskolai és az urbánus értelmiség állt volna szemben "forma szerint" a kádárista funkcionáriusok és a kádárizmus baloldali ellenzékének szociokulturális csoportjával. Mindebben azonban nemcsak az az érdekes, hogy a nagyipari munkásság és termelőszövetkezeti parasztság szociokulturái alig jelezték részvételüket ebben a szembenállásban, de az is, hogy a kádárista pragmatikus funkcionáriusok maguk is a változás mellé álltak s így voltaképpen harmadik vezető szociokulturaként léptek fel a kádárizmus egykori baloldali ellenzéke ellen. Az ún. Antall-korszak politikai szervezete ugyancsak áttetsző képet mutat a szociokulturális megközelítés számára és ugyancsak igazolják e megközelítés kiemelkedő fontosságát. Ezen a nyelven ugyanis e korszak szervezete azt jelentette, hogy a keresztény középiskolai szociokulturájára hegemón politikai önmegvalósításra törekedett, szembefordulva mind a "fényes szelek", mind a nagyvárosi-urbánus értelmiség, mind pedig a későkádári pragmatikus funkcionáriusokból kialakuló menedzser-szociokultúra politikai önmegvalósítási törekvéseivel. De az ún. "nagykoalíció" politikai kombinációjának is megvan a maga szociokulturális olvasata (amennyiben az nem más, mint a keresztény középiskolai és a nagyvárosi-urbánus értelmiség szociokulturáinak politikai szövetsége), miként a ma uralkodó szociálliberális koalíciónak is vannak figyelemre méltó szociokulturális dimenziói, sőt gyökerei (a nagyvárosi-urbánus értelmiség és a volt szocialista-menedzser szociokulturák mindenekelőtt az ötvenes évek közös megítélésén alapuló politikai megegyezéseket).

A rendszerváltás folyamatainak szociokulturális szemlélete újabb termékeny megközelítésekhez vezethet, ha azt vizsgáljuk, vajon léteznek-e új, az 1989-es fordulattal kialakuló szociokulturális kristályosodási pontok. Az új szociokulturális csoportok kis száma és egyelőre csak igen korlátozott jelentősége fontos perspektívája a folyamat megítélésének. A magunk részéről ilyen új szociokulturális csoportként a "maffia"-t, illetve egy új, magyar fehérgalléros alkalmazotti réteg megjelenését értékeljük úgy, mint új szociokulturális csoportok kristályosodásának kezdetét.

A kimerültség és az újrakezdés között – az egyház mint a társadalom tükörképe?

Mielőtt témámra közvetlenül rátérek, két megjegyzést tartok fontosnak:

– Az általam elmondottak az evangélikus egyházra vonatkoznak, de hasonló a helyzet a református és a katolikus esetében is.

– Német teológusként mondom el a véleményemet, aki immáron második éve vesz részt a magyarországi evangélikus egyház számára jövőbeli férfi és női lelkészek képzésében, de még mindig némi távolságtartással figyeli a fejleményeket, mivel a korábbi idők tapasztalataival nem rendelkezik, azonban már hosszabb ideje osztja az itteniek életét és hatással vannak rá azok örömei és bánatai.

Az elmúlt év során sok változás történt – némelyek kívülről is világosan láthatók, mások megint sokkal inkább az emberek belsejében játszódnak le, és ezért inkább csupán sejthetők.

Az újrakezdés

Az újrakezdés a legegyszerűbben biztosan a különböző épületeken ismerhető fel és mutatható be, amelyekre többek között a külső pénzügyi segítségnek köszönhetően kerülhetett sor. Tudjuk, hogy az építkezések önmagukban nem jelentenek valamilyen különleges dolgot, de ha éveken, évtizedeken keresztül alig volt rájuk lehetőség, akkor az új épületek vagy a bővítések egészen más jelentőségre tesznek szert. Az, hogy az ilyen építkezések milyen hatással lehetnek, a Dunaiújváros központjában újonnan felépült templom példáján igen jól látható. Templomépítés egy olyan városban, amely Sztálinváros névvel, Isten nélküli városként kapta eredeti koncepcióját. És most az evangélikus egyház pünkösdvasárnap egy gyönyörű templom felszentelését ünnepelhette, amelyet német szakmai folyóiratok már most a templomépítés új paradigmájaként mutatnak be. Most tehát ebben a városban egy már meglévő katolikus és református templom mellett van egy evangélikus is, amelytől azt remélik, hogy talán kulturális centrummá is válik.

Ezen templomépítés mögött óriási energia van, hiszen nem csak pénzügyi nehézségeket kellett legyűrni. Jó néhány előzetes beszélgetésen és a felszentelési ünnepségen is azt hallottam, hogyan dolgozott a lelkes és gyülekezetének tagjai is a finansziális háttér előteremtéséért, hogy az emberek sok munkaidőt áldoztak az építkezésre a bérköltségek lehető legalacsonyabban tartása végett, milyen sok türelemre és kitartásra volt szükség. Sokat investáltak tehát – és sokat nyertek, nem csupán egy szép termet az istentiszteletek megtartására, hanem azt az élményt is, hogy közösen igen erősek lehetnek, közösen valami egészen valószínűtlen tudnak elérni. És nekem úgy tűnik, ez sok energiát szabadít fel a gyülekezet további munkája számára.

Hogy mennyi energiát sikerült megmozdítani, talán abból érthető meg, hogy Bajorország püspöke egy évvel ezelőtti dunai városi látogatása alkalmával igencsak skeptikus volt a már akkor tervbe vett felszentelési határidőt illetően. Amit Von Löwenich püspök akkor nem tudott elképzelni, az az elszántság újra és újra érezhető felmérhetetlen hatóereje, hogy végrehajtsuk azt, amit akarunk. Teljesen alábecsülte, milyen energiák rejtőznek az itteni emberekben, ha valami értelmeset látnak maguk előtt és egy ügyet az emberek közösen határoznak el és hajtanak végre.

Hasonló jelenségben volt részem, amikor 1995 novemberében felemlült az az ötlet, hogy egy kollégát 85. születésnapja alkalmából, 1996 februárjában emlékkönyvvel lepünk meg. Ezzel az ötlettel, számomra magával ragadó módon, egy szikra pattant át sok korábbi tanítványra. És megtörtént az a szinte lehetetlen dolog, hogy négy hónap alatt megszületett ez az emlékkönyv. Bizonyos pontokban lehetne ugyan a színvonalat emlegetni, de tulajdonképpen a döntő az, hogy a dolog a nehézségek ellenére – a könyv negyedórával az ünnepsége kezdete előtt érkezett meg – működött, és ezzel megint csak sikerült motivációt teremteni.

Az újrakezdés felismerhető az új eljárási rendtartásokon is – új vizsgarend, új tanulmányi rendtartás (zsínati törvények), de ezek még mindig folyamatosan változnak.

Megkezdődött a budapesti ETA mellett a hittanárak és -tanárnők képzése Nyíregyházán, Győrben, Szegeden is. Egyelőre ugyan szerény kezdetekről van szó, de már ezeken is érezhető az elszántság, hogy vállaljuk korunk kihívásait. Ugyanez vonatkozik az ETA egy gyakorlati teológiai intézetének létrehozására, amely az egyházi képzés koncepcionális kérdéseiről is felelős.

Fokoztuk a képzés érdekében végrehajtott beruházásokat, igyekszünk mi-

nél több ösztöndíj-lehetőséget biztosítani és hosszú távú külföldi doktori ösztöndíjakat rendelkezésre bocsátani.

Előtérbe helyeztük a kapcsolatfelvételt más karokkal, és lehetőséget biztosítottunk diákcsera-akciókra. Megszerveztünk egy német–magyar többsített szemináriumot és egy Bécs–Budapest lelkesítő konferenciát.

Erőfeszítéseket tettünk a református egyházzal folytatandó együttműködés érdekében.

Lehet, hogy banális hangzik, de jelentőségében mégsem lebecsülendő egy olyan egyházban, amelyik igen nagy súlyt fektet a hagyományok megőrzésére, és amelyben időnként némi letargia is érezhető, hogy az egyházban öröme okot adó mozgás keletkezik újabb és újabb munkaformák kipróbálása révén, mind a képzésben, mind pedig a gyülekezetekben. Ahol valami újjal kísérleteznek, ott látszik, hogy (még) nem adták fel, hogy van élet.

Sikerült megszervezni a kórházi lelki szolgálatot és kialakítani egy könyvkereskedést.

Gyülekezetek, iskolák és intézmények közötti új partneri kapcsolatok születése révén újabb impulzusokat kapunk. Számunkra külön örömet jelent, hogy újra és újra német diákok tartózkodnak nálunk. Emberek tudatosan tanulnak magyarul, hogy egy tanévet Budapesten tölthessenek. Hallgatóinknak jól tesz, ha látják, hogyan folytatják a németek tanulmányaikat – és persze ugyanez igaz fordítva is. Viszonylag sok lehetőségünk nyílik a külföldi hallgatói ösztöndíjak révén. Lassacskán megmutatkozik, hogy a hallgatók nem riadnak vissza attól, hogy külföldön szerzett tanulmányi tapasztalataikat Magyarországon is kamatoztassák. Intenzívebbé vált a partneri kapcsolat Bajorországgal, ennek jele, hogy az egymáshoz való közeledés egyre normálisabbá válik, egyre kevesebb idő szükséges ahhoz, hogy egymás megismeréséhez, bár természetesen még messze vagyunk az ideális állapottól.

Összességében elmondható, hogy az egyházi dolgozók körében nő a bátorság a saját kezdeményezések területén, egyre inkább megfigyelhető a hierarchikus függőségi viszonyoktól való elszakadás – a folyamat mindenmü bizonytalansága ellenére. A bizonytalanságra jellemző eset, amikor az egyik diáklány az ETA-n kívül kívánt egy előadást megtartani a szemináriumi témáról, ehhez azonban előzetesen engedélyt kért. Ennek nyilvánvalóan oka az is, hogy évtizedek alatt megszokott viselkedésmintákat nem lehet ilyen rövid idő alatt megszüntetni – sem a tisztviselők, sem pedig a munkatársak részéről.

Kifáradás

Az első részről a másodikba történő tulajdonképpeni folyamatos átmenetként szeretnék szólni egy olyan problémáról, amely Damoklesz kardjaként lebeg felettünk, és egyidejűleg hordozza magában a bénultságot és a változtatásra való ösztönzést. Az ETA, illetve a professzorok definitív akkreditációjának problémájáról van szó. Nem állnak rendelkezésre világos információk sem az eljárásról, sem pedig a tartalmi kritériumokról. Személyesen számomra teljesen rejtélyes, hogyan jutnak el hozzánk a házba egyre újabb tisztázatlan információk, amelyek sokkal inkább összezavarnak, mintsem hogy segítenek, állandóan új reményeket ébresztenek a helyzet rövid időn belüli tisztázódásával kapcsolatban, majd megint csak keserű csalódást okoznak és elodázzák a kérdést. Csupán viszonylag kevés információ érkezik írásban, sok minden a hagyományok szerint diffúz csatornákon szivárog ki, ami teljesen elbizonytalanít. A következményekre egy konkrét példát szeretnék említeni: az elkészült disszertáció egy éve a fiókban hever, a többi, disszertációját író kolléga demotivált. Részünkről úgy próbáljuk ezeket a nehézségeket áthidalni, hogy tevékenységre sarkalljuk kollégáinkat, igyekszünk kutatási lehetőségeket biztosítani és az oktatást javítani.

Egyre inkább megfigyelhetővé válik számomra az is, hogy sok minden sporadikusan vagy hullámszerűen lassabban halad – nem azért, mert erre az akarat hiányzik, hanem mert fogy az erő. A saját erővel való folyamatos visszaállítás megköveteli az árat.

Hullámokban érezhető a feszültség növekedése, az egyházon belüli elégedetlenségre okot adó ügyek feletti bosszúság is. Azonban gyakran hiányzik az energia, a bátorság, hogy a problémákkal ne csupán látszólag nézzünk szembe. Aki fizikailag és pszichikailag folytonosan erején felül tevékenykedik, nem rendelkezik már azzal az erővel, hogy kényelmetlen dolgokkal hosszú távon szembenézzen. Honnan is jöhetne az erő, hogy tekintettel a saját kimerültségünkre a már így is elegendő mindennapi követelmények mellé még további kezdeményezéseket tegyünk – a hosszú távú perspektívák és ezáltal a megoldások kialakítása érdekében. Gyakran hallom: "Tűzoltókként annyira le vagyunk kötve a fel-fellángoló tűzfészkek eloltásával, hogy már nem marad időnk a tűz megelőzésére."

Emögött egyrészt óriási felelősségterhet van, de a kötelességterhet hangúlyozó protestáns munkaerkölcs itt gyakran inkább blokkolón, mintsem támogatón hat. Muszáj!

Az előbb említett problémákból következnek, hogy csak kevés valódi tar-

talmi vita folyik. Amennyiben változtatásokról van szó, inkább a formákról és struktúrákról vitatkozunk, mintsem tartalmakról. Valahogy mintha elfelejténénk, hogy a tartalom és forma egymást feltételezik.

A régi nemzedékhöz tartozó és a váltást vagy változást sürgető új generációs tisztségviselők között nő a feszültség, a régiak blokkolnak – nem mindig derül ki, hogy nem akarják, vagy már nem tudják a változásokat követni. Egy kolléga ezzel kapcsolatban egyszer azt mondta: "A régi generációnak először ki kell hálnia." Csakhogy: mennyi nehézség keletkezik, amíg vározkodik? Lehet, hogy félreértett keresztényi felebaráti szeretetről van szó?

Problémát jelent továbbá az önmagunkkal szembeni дистанcia hiánya. Ha az állam vagy a társadalom részéről kritikus megjegyzések hangzanak el, egyházzellenes beállítódásra kezdünk gyanakodni.

Továbbra is viszonylag erős részünkről a szakmai elzárkózás. A teológusok keresik ugyan a párbeszédet más szakirányokkal, de inkább ott, ahol a beszélgetőpartnerek (evangélikus) egyházon belüliek.

Mi az oka annak, hogy alig-alig érezhető az együttműködésért folytatott offenzíva vagy saját kezdeményezés? A minőségi hiányosságok érzéséből fakadó identitásproblémák? Vagy talán régebbi magyarországi együttműködési kényszer miatt inkább magányos harcosok szeretnének lenni? Vagy elfelejtettek egyúttal dolgozni?

Tanulság

A nagy revízióhoz szükséges bátorság vagy erő, vagy mindkettő, még hiányzik.

A megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás kis lépésekben játszódik le, ami időnként ellentmondásokkal jár. Az egyik területen elért könnyebbégek, változások néha nehézségeket okoznak máshol, mert ott még nem történt meg a hozzáigazítás – erre szolgál példával a tanulmányi rendtartás.

Gyakran nehezemre esik eldönteni, mi okozza a változások miatti aggodalmat: fáradtság vagy félelem, mert a nagyobb változások több munkát és másfajta hozzáállást követelnek?

A biztonság elvesztésétől való félelemben gyakorta kap szerepet a rögzült rend hangsúlyozása, amint azonban biztos talajt éreznek a lábuk alatt, meg-nem a kísérletező kedv is. Kulcsszó még a bizalom, ami nélkül a saját biztonságérzet visszanyerése igen fáradtságos.

Visszatérően igazolódó tapasztalat, hogy a pszichikai elbizonytalanodás sokkal nyomasztóbb, mint az anyagi. Az előbbi bizalmatlanná tesz az egyházi tisztviselőkkel, a társadalommal és a külfölddel szemben.

Azt a kijelentést, hogy jelenleg az újrakezdés lelkesedése dominál, nem tudom egyszerűen megtenni. A helyzet nyílt. Az elkövetkező időben fog ki derülni, hogy sikerül-e hosszú távú perspektívákat kialakítani és ezáltal az újrakezdést definitíve lehetővé tenni, vagy pedig végül mégis csak egy bizonyos letargia és az ezzel összefüggő visszahúzódás lesznek-e az erősebbek. Úgy gondolom, annak jelei, hogy a feszültség, a rosszkedv, az elégedetlenség, a bizonytalanság még egyelőre növekszik, szaporodnak, de talán nincs már messze az az időpont, amikor ezt konstruktív energiává tudják át alakítani és így sikerülhet az újrakezdés. Nyilván érezhető, hogy igen óvatos és visszafogott vagyok prognózissal, de tulajdonképpen eltölt a remény és a bizakodás – nem csak az egyház miatt. Azt hiszem, jót tesz a társadalomnak, ha erős egyház áll vele szemben ellenpólusként, nem abban az értelemben erős, hogy az egyház dominál, érdekeit érvényesíti, a társadalmat meghatározza, hanem olyan egyházként erős, amelyik etikai és értelmet adó normáit meggyőző erővel, korrektívumként és paradigmaként tudja nyújtani – ugyanúgy, ahogyan egy egyháznak is jót tesz, ha kritikus és szolidáris ellenpólusa van a társadalomban. S hogy az újrakezdés sikerül és az együttműködés a kritikus szolidaritás jegyében lehetővé válik – remélem, így lesz.

Együttélés és családmodell a magyar társadalomban

A magyarországi rendszerváltás nagy hatással volt a családok életére is. Megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a kétkeresős család volt, alacsony, de így-úgy kiegészített bérekel, olcsó vagy ingyenes gyermekintézményekkel, nagyon nehezen megszerzhető, de olcsó bérű és alacsony rezsiű lakással. Ellentétekkel jellemezhető a korábbi életforma is: létbiztonság, de korlátozott szabadság és a hatóságnak való kiszolgáltatottság, teljes foglalkoztatottság, de lazulás a munkahelyen, hiánygazdaság és olcsóság, de pazarlás mindenütt, nők emancipációja, de az állampolgárok alávetése.

Ezek az ellentétek az államszocializmus sajátosságaiból, politikai és gazdasági rendszerének működéséből fakadtak. Hosszabb távú következményeik azonban éreztetik feszítő hatásukat a jelenben, a politikai rendszer megváltozása után is. Utalhatunk ennek kapcsán például arra, mennyire nehéz megváltoztatni a nagy elosztórendszereket, bevezetni az egészségügy és a nyugdíjrendszer reformját. Ezt ma már tudjuk. A népesedési és társadalomstatistikai adatszolgáltatás révén vannak információink bizonyos alapvető népmozgalmi folyamatokról, a lakáshelyzet, fogyasztás, háztartás-gazdálkodás átfogó és jól számszerűsíthető alakulásáról.

Ezekből az adatokból jól látható, hogy az életformák és együttélési módok sokféle formája létezik a mai Magyarországon. De sokkal több az, amit nem tudunk a családok jelenéről és jövőjéről. Ez főként abból fakad, hogy a társadalomkutatás sokkal nehezebben tud hozzáférni az értékek és életvitel változásaihoz, a rejtett jövedelmekhez és kiadásokhoz, a második gazdasághoz stb. A rendelkezésünkre álló adatok alapján ezért csak hézagos ismereteket és bizonytalan képet nyerhetünk arról, miként változnak az együttélés formái, s milyen irányba módosul a családok élete a '90-es évek közepének Magyarországon. Előadásomban ezeket fogom ismertetni, s ahol csak tudok, igyekszem majd nemzetközi összehasonlító adatokkal szolgálni, értelmezni időpontként megállapításaimhoz.

1. Együttélés házasságban és házasságon kívül

Demográfusok és szociológusok az 1960-as évek óta regisztrálják a házasságkötések számának csökkenését Európa nyugati és főként északi országaiban, ezzel egyidejűleg pedig a házasságon kívül együtt élők számának növekedését. Az ilyen együttélések társadalmi jelentőségét jól érzékeltetheti az a mutatószám, mely az elsőként született gyermekek szüleinek családi állapotára vonatkozik. Ezek szerint az ilyen csecsemők anyái közül nem házas Izlandon 56%. Svédországban és Dániában 40% feletti az arány, míg a 30% feletti nyugat-európai országok közé tartozik például Németország. Itt a házasságra lépő fiatalok 70-80%-a próbálta ki az együttélést egy vagy több éven át.

Magyarországon – s az egykori NDK kivételével a kelet-közép-európai régió többi országában – más tendenciákat találunk. Noha a házasságkötések száma itt is csökken, azért a házasság itt továbbra is az együttélés legelterjedtebb formája. Ennek megfelelően kevésbé csökken a házasságkötéseknek a felnőtt lakossághoz viszonyított aránya és kisebb mértékben emelkedik a házasságra lépők átlagos életkora.

Úgy tűnik, hogy a házasságon kívüli együttélés mintája is eltér az előbb említett országokétól. Az ilyen közösségekben élők többsége ugyanis nem az első házasság előtti fiatal, hanem 30 év feletti, elvált vagy özvegy nő és férfi. Az együttélők 80%-ának gyermeke is van, aki az esetek többségében nem az együttélésbeli partnerrel származik. Jövedelmi és foglalkozási adataik hátrányos helyzetre, szociális problémákra, lakáshiányra vallanak. Az ilyen kapcsolatok terjedése Magyarországon tehát nem a gyarapodással, a jóléti állam kiépülésével és a posztmaterális értékrend kibontakozásával, hanem sokkal inkább az elszegényedéssel és a jóléti rendszerek lebomlásával járt együtt. Valószínűsíthető, hogy az együttélésnek egy hagyományos mintája éledt újra, mely a kivettség ellensúlyaként évszázadokon át szolgált a fokozódó szociális problémák legyűrésére, csökkentésére, elviselésére.

A házastársi és nemi szerepek alaposan megváltoztak az elmúlt évtizedekben. A változást kiváltó legfontosabb ok valószínűleg a női munkavállalás rohamos és tömeges elterjedése volt a régió egészében a '80-as évek végéig. Az államszocialista rendszerben a munkaképes korú nők túlnyomó többségének volt munkahelye, s meg nyugdíjasként is sok nő vállalt folyamatos munkát. A '80-as évek végétől kezdve viszont a női munkanélküliség is növekszik. Kelet-Európában ez a növekedés mindenütt gyorsabb, mint a férfiak munkanélküliségé, Magyarországon azonban kivétel. Megfigyelhető-e

vajon ennek nyomán a házasság hagyományos, konzervatív típusának újraledése, illetve a tradicionális szerepelvárások és normák erősödése?

A válaszhoz figyelembe kell vennünk, hogy a szerepek változása és a szimmetrikusabb házasságmodell ellenére a magyarországi háztartásokon belül mindvégig domináns maradt a férj- és feleségszerepek elkülönülése, illetve az, hogy a feleségek sokkal több időt töltöttek a háztartási teendőkkel, gyerekneveléssel, idősök gondozásával, rokonsági kapcsolatok ápolásával, mint a férfiak. Ezt a házasságmodellét alapozták meg egyes szociálpolitikai intézkedések (például a gyēs és gyed magyarországi bevezetése), melyekkel a szocialista államok az otthoni csecsemőgondozást és kisgyereknevelést próbálták elősegíteni.

Ebben a jelenségben is az az ellentét mutatkozott meg, melyek az államszocializmus családpolitikáját jellemezték: egyfelől a női emancipáció hangsúlyozása, illetve a női munkák, főként a szakképzetlen női munkaerő iránti kereslet fenntartása, s ezzel párhuzamosan a gyereknevelés, étkeztetés, üdülés és más családi, háztartási tevékenységek társadalmisítása, másfelől a monogám házasság, az ezen alapuló család védelme. Értékrendbeli ellentét az ambivalenciák azonban nemcsak a korábbi politikai rendszert jellemezték, hanem áthatják a mai családok életét és a családtagok gondolkodását is. Erről vallanak például a családtervezési vizsgálatok. Kutatók több országban találták igen népszerűnek azt a véleményt, hogy a családokat egy keresetből, a férfi családfelelő keresetéből kellene fenntartani. Az ilyen választ adó nők azonban mégsem akarnak teljesen lemondani a munkavállalásról.

Ami a válásokat illeti, Kelet-Közép-Európa országai közül legtöbben az egykori NDK-ban, Magyarországon és Csehországban váltak el. A 100 házasságkötésre jutó válások száma ezekben az országokban már elérte az 30-at. A rövid ideje tartó házasságok a legbomlékonyabbak, de növekszik az olyan válások aránya is, amelyek egy vagy több gyermeket érintenek. Az 1950-es években még csak a felét tették ki az ilyen esetek az összes válásoknak Magyarországon, 1992-ben viszont ez az arányszám már elérte a 75%-ot. Mindez súlyos válságokat, nehezen megoldható személyes és szociális problémákat jelez.

Családmodell és életmód

A házasság és annak alternatívái után tekintsük át a családszervezetek alakulását. Miként Európában mindenütt, Magyarországon is a kiscsalád az általános együttélési modell a huszadik század végén. Három vagy több generációhoz tartozó családtagok ma Magyarországon az összes családháztartá-

sok kevesebb mint egytizedében élnek. S ezek többsége is ideiglenesen lakik együtt. Az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent a családok létszáma. (5 vagy annál több tagot a '40-es évek végén még a családok 18%-ában, míg a '90-es évek közepén már csak 4%-ában lehetett találni.)

A legtöbb mai szülőnek egy vagy legfeljebb két gyereke van, tehát a családok létszámának csökkenése főként az alacsony születésszám következménye. Ez a termékenységi tendencia is egész Európában megfigyelhető. A születések száma legdrámaibb módon talán az egykori NDK-ban csökkent, de Magyarországnál alacsonyabb lett például az egykor igen magas termékenységu Olaszországban vagy Spanyolországban.

A népesedési tendenciák és a népesség életkorok szerinti megoszlása ennek megfelelően az öregedés jeleit mutatja mindenütt. A nyugdíjkorúak aránya a népességben egyre növekszik, miközben az aktív korú népesség száma csökken. Az infláció miatt a nyugdíjak erodálódnak. Az öregek – főként az özvegy nők – tekintélyes hányada egyedül él, s közülük az idősebbek rendszeres gondozásra szorulnak. Az önkormányzatok nem tudják kezelni ezt a problémát, az ellátórendszer sem a bentlakásos, sem az otthonéltet elősegítő gondozásra nincs kellően felkészülve.

Úgyanakkor a megbetegedések, főként pedig a halálozások magyarországi alakulása még a születésszám visszaesésénél is súlyosabb társadalmi problémákra utal. Ezeket illusztrálja az alábbi táblázat.

1. táblázat: Születéskor várható átlagos élettartam néhány közép-európai országban az 1990-es évek elején

Ország	Férfi	Nő
Magyarország	64,6	73,7
Románia	66,6	73,2
Lengyelország	66,7	75,7
Csehszlovákia	67,3	75,5
egykori NDK	69,3	76,4
NSZK	72,7	79,2
Ausztria	72,9	79,4
Svájc	74,2	81,4

(Forrás: Józán, 1994)

Az adatokból első látásra is kiderülnek a különbségek. Ezek főként a férfiak esetében kiugróak. Hasonló népesedési tendenciák olvashatók ki az egykor közös monarchiába tartozó Ausztria és Magyarország férfilakosságának halálzási adataiból. Eszerint az 1930-as évektől eleinte mindkét országban hasonló ütemben változott a férfiak átlagos élettartama. Az utóbbi évtizedekben azonban változás következett be. Az 1960-as évektől kezdve Ausztriában tovább javultak, Magyarországon viszont romlani kezdtek az életviszonyok. Ennek következtében egy harmincas éveiben járó osztrák férfi ma majdnem tíz évvel hosszabb életre számíthat, mint a hasonló korúak 1930-ban, míg a ma élő magyar férfiak visszaestek nagyapáik halálzási szintjére.

Milyen okok magyarázzák ezt? Újabb kérdés, amire nem ismerjük a pontos választ. Józán Péter, a halálozásokkal foglalkozó demográfus epidemiológiai korszakváltásról beszél, s arról, hogy az életésélyeket tekintve Magyarország a harmadik világba "hullott". Ő a következőképp csoportosítja az okokat:

- az alkoholizmus és a dohányzás hatása,
- táplálkozási szokások (állati zsiradékokban gazdag ételek fogyasztása) és mozgásszegény életmód,
- alacsony szintű egészségügyi ellátás,
- környezeti ártalmak.

Ezek az okok persze összefüggnek egymással, s nem ismerjük e bonyolult összefüggések pontos hatásrendszerét. Magyarzatunk most egyetlen szálát próbálunk követni, azt, amelyik a családok gazdasági szerepét köti össze az életvitel alakulásával.

Életvitel és gazdálkodás

A családszociológia egyik legismertebb közhelye az, hogy a társadalmi modernizáció sodrában a családok megszűnnek termelési egységek lenni s egykori gazdasági funkcióik közül csak a közös fogyasztást tartják fenn. Legradikálisabban éppen az államszocializmus ígerte társadalmiasítani a termelési funkciókat, s hatalomra kerülve a kommunista pártok a legtöbb országban valóban azzal kezdték, hogy felszámolták az ipari kisüzemeket, a magánkereskedelmet, a falusi kisbirtokot s mindenféle privát-családi vállalkozást.

A társadalmiasítás azonban kezdettől fogva hibázott. Az egyének és családok igényeit, szükségleteit nem tudta maradéktalanul kielégíteni a köz-

ponti terv szerint működő gazdaság. Mindig hiányzott valami, s nemcsak az üzemekben, hivatalokban, kórházakban, hanem a magánháztartásokban is. Híres könyvében Kornai János mutatta ki, hogy a krónikus hiány és a túlköltekezés, a helyettesítés kényszere és a sorban állás nem az elmaradottság járuléka volt, hanem a szocialista gazdaság lényegéből fakadó sajátosság.

Ez hívta életre és tette nélkülözhetetlenné a második gazdaságot. Rokonok és barátok alkalmi együttműködésétől, segítségnyújtásától az árak és szolgáltatások rendszeres cseréjén, az ún. "KGST-piac"-okig, illetve a bért munkán, fuszáción át egészen a boraválók és hálapénzek rendszeréig, azután az államosított erőforrások széles körű eltulajdonításáig vagy magánkisajátításáig, privát felhasználásáig, tehát a korrupcióig terjed a tevékenységeknek és intézményes megoldások az skálája, amit a második gazdaságban találunk. Így azonban ez a gazdálkodási mód nemcsak a gazdasági rendszer működésének, hanem az életformának is fontos eleme lett Magyarországon. A kádárizmus liberálisabb volt más kelet-európai rendszerekénél. Ezért aztán eltűrte, sőt támogatta a második gazdaságot. Így terjedt el az életforma, melyre az állandó hajszoltság, túlmunka és önkizsákmányolás jellemző.

Legjobb példája ennek a háztáji gazdaságok rendszere a mezőgazdaságban. Ezek túlnyomó többsége családi vállalkozás volt, a "kettős jövedelmi" családok vállalkozása. Többnyire csak egy hold föld volt a sajátjuk, de bérelhettek többet, kezdhettek kertészkedni, fölhasználták házni, állatokat tartani. A férfiak általában naponta vagy hétvégeken ingáztak falusi otthonuk és távoli munkahelyük között, hétvégeken, ünnepnapokon, nyári szabadság idején pedig otthon, a háztájiban dolgoztak, vagy visszaadták a munkaköltséget valamelyik rokon, ismerős építkezésén. De az örökös hajszoltságot és stresszt lehetett megfigyelni a városi népesség körében is.

Ez az életmód nem szűnt meg a rendszerváltással. Ellenkezőleg, a kapitalizmus kifejlődése együtt járt a második gazdaság továbbélésével, a családi vállalkozások újraéledésével, a családtagok munkacseréjének, megtakarításainak és szociális tőkéjének intenzív kihasználásával. A kisvállalkozások létrejöttének legfontosabb tényezője Magyarországon is a munkanélküliség, lényegük pedig az önfoglalkoztatás, illetve a családtagok és más segítők munkacseréjének kihasználása, a "kényszervállalkozás". Leggyakrabban fiatal vagy középkorú házaspárokról van szó, olyanokról, akik városban laknak, szakképzettek, kapcsolódni tudnak nyereséges szolgáltatásokhoz, főként az idegenforgalomhoz. A privatizálás és a piacgazdaság kiépítése nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a "láthatatlan jövedelmek"

súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig "több lábon" áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó jövedelmek, az önellátás, illetve személyi hálózatokhoz kapcsolódó kölcsönös segítség és szolgáltatás.

Mindaz kihat az emberek testi és mentális egészségére éppúgy, mint életvitelükre és családon belüli kapcsolataik alakulására.

Irodalom

Józan Péter, A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980–1992 – Bp., KSH, 1994

Klinger András, A családok jelenlegi helyzete Magyarországon – "Demográfia", XXXVII (1994) 3–4. sz., 270–298. oldal

Kornai János, A hiány – Bp., KJK, 1981

Laky Teréz, Munkaerő-piaci folyamatok (kézirat), 1993

Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit, Kisgyermekes szülők – Bp., KSH, 1993

Somlai Péter, Bizonytalanul. (A családok helyzete Kelet-Közép-Európában) – lásd: "Esély", 1995, 2. sz., 47–58. oldal

Magyar–német kapcsolatok a magyarországi Humboldt -Egyesület ötéves tevékenységének tükrében

1948–1988 között polgári kezdeményezésre nem jöttek létre egyesületek. Voltak ugyan egyesületek, de ezeket maga az állam hozta létre és a pártállam szolgálatába állította. Ez még a tisztán szakmai jellegű egyesületekre is vonatkozott olyan értelemben, hogy azok tisztségviselőit az állam politikai szempontok alapján választotta ki, tehát ezek a szervezetek alapvetően nem demokratikus elvek szerint szerveződtek.

1989 volt ilyen tekintetben a fordulat éve. Megszületett az egyesületekre vonatkozó törvény. Tíz polgár akaratából ma Magyarországon szabadon létesíthető egyesület, amennyiben annak alapszabálya nem ütközik a Magyar Köztársaság alkotmányába. Egyesületek és alapítványok ezrei születtek igen rövid idő alatt, de – meg kell mondani –, hogy a régi pártállami szerveződések is továbbéltek, látszólag most már demokratikus körülmények között, ugyanakkor ezen régi szervezetek továbbra is magukon hordozzák a diktatórikus vonásokat, vigyázva arra, hogy vezetőik összetétele, működésük jellege ne változzék.

Fentiek alapján nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen nagy azon egyesületek jelentősége, amelyek 1989 után korábbi gyökerek nélkül jöttek létre. Ezek ma Magyarországon fontos szerepet játszanak abban, hogy a polgári életforma, a polgári ideálok ismét megerősödjenek ebben az országban annyi csapás után, amit a második világháború, majd a kommunizmus jelentett Magyarországon.

A magyar–német kapcsolatokat erősen megterhelte a történelem. Németország a második világháború utolsó éveiben óriási és aligha jótételező kárt okozott a magyar polgárság életében, majd 1948–1988 között a kommunizmus éveiben Németország egy "jó államra" (NDK) és "egy veszélyes és rossz államra" (NSZK) lett felosztva. Az előbbivel állami szintű "jó" kapcsolatok épültek ki, amíg polgári kezdeményezésre nem alakultak ki kapcsolatok egyik irányban sem. Willy Brandt, majd Helmut Schmidt keleti politikája a hetvenes években csak állami szinten jelentett áttörést. Csökkentette a hidegháború hidegségét, de nem hozhatott létre strukturális változást.

sokat Kelet-Európában. Leegyszerűsítve: a gazdagabb NSZK segített, míg a szegényebb Kelet-Európa ezt a segítséget elfogadta. A kapcsolatok megrendektek magasabb állami szinteken és alapvetően egyirányúak voltak.

Mindezek a viszonyok jelentkeztek a bonni Alexander von Humboldt - Alapítvány tevékenységében is. Az ötvenes évek végén jár első ízben Magyarországon az Alapítvány fiatal főtűkára, dr. Heinrich Pfeiffer. Tárgyalt a Magyar Tudományos Akadémia akkori vezetőivel, és elérte, hogy 1962-től ismét magyar Humboldt-ösztöndíjasok utazhassanak Németországba. Ezzel a lépéssel megtört a jég, a kapcsolatok javulása most már az egyes állampolgárok szintjén is érezhető vált. Alapvetően azonban megmaradt a kapcsolatok egyoldalsága. A magyar kutató az itthonnál lényegesen jobb kutatási körülmények közé került, egyben kijutott a hőn áhított szabad világba és nem utolsósorban ösztöndíjából kemény valutát takarított meg, amit a hetvenes években legálisan devizaszámlán tarthatott. A kapcsolatok egyoldalúságát jellemezte az Alexander von Humboldt - Alapítvány ún. "Nachkontakt"-ja (az "utólagos kapcsolatok" rendszere). Ez a egyszerű ötlet emeli éppen a világ egyik legrangosabb ösztöndíjává a Humboldt-ösztöndíjat. Lényege az, hogy az Alapítvány fenntartja kapcsolatait volt ösztöndíjasaival egész életükben. Évente két kiadványát ("Mitteilungen") ma már kéreken 17 000 egykori ösztöndíjasának juttatja el. Követi életútjukat és szűkséget szerint segíti őket műszer- és könyvadományokkal. Ezen túlmenően a bonni alapítvány ún. regionális találkozókat is rendezett Magyarországon. 1985-ben neves német egyetemi tanárok részvételével összehívták a magyar humboldtíanusokat, de a kapcsolatok egyoldalúságát jellemezte, hogy még a meghívókat is Bonnból postázták a találkozóra. Az előadások a Magyar Tudományos Akadémia épületében voltak, a vidékieket a szemben lévő Atrium Hyatt szállodában helyezték el. Minden szervezést Bonnból végeztek. Mindez kb. tíz évvel ezelőtti történet. A rendezvény jól sikerült, és örülünk, hogy megismerkedtünk sokan egymással – magyar humboldtíanusok – amiből később barátságok is szövődtek. Ebben az időszakban volt már kísérlet egy magyarországi Humboldt-klub megalakítására, de éppen az egyesületi törvény hiánya ezt akkor megakadályozta.

1991-ben, amikor már működött Humboldt-klub néhány szomszédos országban (pl. Prágában, Pozsonyban, Szófiában, Ljubljánában és Lengyelországban), nyáron tizenkét különféle szakterületen dolgozó magyar humboldtíanus létrehozta a Magyarországi Humboldt Egyesületet. A Fővárosi Bíróságon történt bejegyzés után megindult a tagtoborzás, és amikor 1992 márciusában első találkozónkat megrendeztük a budapesti Goethe Intézet-

ben, tagjaink száma majdnem kétszáz volt. A tagság évről évre növekedik. Az ötödik év végére várhatóan háromszáz tagot számálunk, ami a teljes lehetséges szám kb. háromnegyede. Ez az arány lényegesen jobb a most léte-sült amerikai egyesületi államokbeli egyesület számainál. Az USA-ban a kb. 3000 humboldtíanusnak csak kb. egynegyede lépett be az egyesületbe.

Az Egyesület céljait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1) Kapcsolatot tart fenn az egyesület tagjaival. Évente egyszer országos találkozót szervezünk. Ezek helyszíne eddig Budapest volt: 1992-ben a Goethe Intézet, 1993-ban a Budapesti Műszaki Egyetem, 1994-ben a Seme-lweis Orvostudományi Egyetem, 1995-ben az Eötvös Loránd Tudomány-egyetem és 1996-ban a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Ezek az éves találkozók jól látogatottak voltak. 100-150 résztvevővel számolhatunk és a bonni Alexander von Humboldt - Alapítvány és a budapesti Német Nagykövetség is képviselteti magát.

2) Kapcsolatot tart fenn az egyesület a bonni Alapítvánnyal, valamint a világban működő jelenleg 68 Humboldt-klubbal. 1992-ben Bonnból megren-dezték a Humboldt-klubok vezetőinek első találkozóját. Itt jelentettük be, hogy 1996-ban, Magyarország milicentenáriumának évében Pécssett megren-dezzük az I. Magyar Humboldt-találkozót. Erre meghívjuk a világon mű-ködő egyesületeket, de különösen támogatjuk a szomszéd országbeli egye-sületek részvételét. A Magyarországi Humboldt Egyesület is kapott már meghívásokat a Lengyelországban, Szlovákiában, Spanyolországban és Ro-mániában megrendezett Humboldt-találkozókra.

3) Számos tudományos rendezvényt hoz létre egyesületünk. Elsősorban német vendégeket hívunk meg és támogatjuk előadásukat, esetenként ma-gyarországi előadókörútjukat. Egyesületünk nyitottságára jellemző, hogy nemcsak német vendégeink vannak. Támogatunk már angol vendégprofes-szor előadását, valamint francia vendégprofesszor előadókörútját is. Az elő-adásoknak az ad egyértelműen Humboldt-jelleget, hogy valamelyik hum-boldtíanus munkahelyén és szervezésében valósítjuk meg a rendezvényt. Eddig húsz rendezvényünk volt az elmúlt öt év alatt.

1996 egyesületünk működésének jubileumi éve, ugyanis öt éves egyesüle-tünk fennállása. Ebből az alkalomból rendeztük meg Pécssett az I. Magyar Humboldt-konferenciát. Címe: "Az élet minősége: az egészségügyről a kör-nyezetvédelemig". A konferencián kilenc előadás hangzik el németül. Az előadásokat vita követi, amelyek moderálására neves szakembereket kér-

tünk fel. Összesen 150 résztvevővel számolunk. A szép szecessziós stílusban épített szállodát, a Palatinus Hotelt foglaltuk le rendezvényünk céljára. A konferencia alkalmából két kiadványunk is megjelenik: a Magyar Humboldt Almanach magyar és német nyelven, mely valamennyi magyar humboldtánus legfontosabb adatait tartalmazza és az egyesület tagjainak fényképét is közli. A kiadványt a rangos Akadémiai Kiadó fogja megjelentetni. Másik kiadványunk egyesületünk eddigi kilenc hírlevelének német nyelvű kiadása, amelyet 40, a rendezvényeinket bemutató fénykép egészít ki.

A sok szép eredmény mellett nehézségeinket is meg szeretném említeni és jövő terveinkről is szólni szeretnék.

Nehézséget jelent, hogy egyesületünk – és ebben helyzetünk a többi magyarországi, 1989 után megalakult egyesülethez hasonló – anyagi bázisa szerény. A tagsági díj mindössze jelenleg évi 700 Ft, ami inkább csak szimbolikus összeg. Egyesületünk nem rendelkezik semmiféle ingó és ingatlan vagyonnal. Kezdetől tudtuk, hogy a bonni Alapítvány segítségére sem számíthatunk. Jelenleg mind Magyarországon, mind Németországban az állam takarékoskodik és nemigen van meg a lehetősége annak, hogy állami támogatásra számítsunk. A tagdíjak emelése pedig nem reális lehetőség, mivel tagjaink – bár vezető értelmiségiek – többségükben nem számíthatók az ország jól kereső rétegéhez. Ebben a helyzetben jelentős eredmény, hogy sikerült néhány vállalatot megnyernünk egyesületünk támogatására. Váltózatlanul számíthatunk arra, hogy a hazánkban működő német, illetve német–magyar vállalatok a jövőben nagyobb segítséget fognak nyújtani.

Mihez kell a pénzügyi támogatás? Jó lenne, ha egyesületünk alkalmazhatna szakavatott titkárnőt és könyvelőt. Állandó, és nem alkalmi munkavállalókra volna szükség. Szeretnénk, ha a hírlevelek rangos folyóirattá alakulnának, mely magyarul és németül jelenne meg. Egyetemi városainkban Humboldt-klubokat hozhatnánk létre és Egyesületünk ezek tevékenységét is támogathatná. Mindezek a tevékenységek jelenleg már léteznek, de további támogatás volna **szükséges**, hogy színvonaluk méltó legyen Alexander von Humboldt nevéhez.

Egyesületünk ezen célok elérésére hozta létre 1994-ben a Magyar Humboldt-ösztöndíjasok Alapítványát. Ehhez egyelőre csak egyesületi tagok csatlakoztak, de éppen közhasznú céljaink miatt örülnénk, ha szélesebb körben hazai és német támogatókra találna Alapítványunk. Ez az Alapítvány jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy konferenciánkra megjelenik a Magyar Humboldt Almanach.

1997-ben tavasszal új vezetőséget választ a Magyarországi Humboldt

Egyesület tagsága. Ennek helyszíne a Magyar Tudományos Akadémia központi épülete lesz. A tagság nemcsak új vezetőségét választja meg, hanem ezzel meghatározza új céljait is 1997–2000 között. Magyarország addigra már közel fog állni az EU-tagsághoz, és ebben minden, államok közötti kapcsolatot ápoló civil szervezet fontos szerepet játszik. Ezen a helyen azt reméljük, hogy a Magyarországi Humboldt Egyesület is fontos szerepet kap a magyar–német kapcsolatok területén.

Összefoglalás

A Magyarországi Humboldt Egyesület öt év óta működik. Célja, hogy a mintegy 400 magyar humboldtánus (korábbi és jelenlegi Humboldt-ösztöndíjas) között kapcsolatot tartson fenn. Emellett ápolja kapcsolatait a bonni Alexander von Humboldt - Alapítvánnyal, melynek tevékenységét elsősorban az ún. "Nachkontakt" ("utólagos kapcsolattartás") terén segíti. Kapcsolatot tartunk fenn a világ mintegy 40 országában működő 70 hasonló Humboldt-társasággal. A Magyarországi Humboldt Egyesület emellett számos rendezvényt hoz létre a magyar–német tudományos és kulturális kapcsolatok támogatására. A Magyarországi Humboldt Egyesület szívesen közreműködik minden Magyarországon tevékenykedő német társaság és alapítvány munkájában. Az egyesület 1996 júniusában megjelenteti a Magyar Humboldt Almanachot, mely magyar és német nyelven bemutatja tagságát. 1996 augusztusában Pécsen megrendezésre kerül az I. Magyar Humboldt-konferencia, mely német nyelvű konferencia lesz. A konferencia címe: "Az élet minősége: az egészségügytől a környezetvédelemig". 1997-ben az egyesület új vezetőséget választ és meghatározza célkitűzéseit az 1997–2000 közötti periódusra.

Újabb fejlődési irányzatok (1995–1996) a magyar felsőoktatási politikában

Bevezetés

A magyar felsőoktatási politika az átfogó tudománypolitika integráns részeként változatlanul a figyelem középpontjában áll¹, és továbbra is számos napi politikai vita tárgyát képezi. A magyar felsőoktatás 1995 eleje és 1996 tavasza közötti fejlődésének bemutatása és a németországi felsőoktatási politika aktuális tendenciáival történő rövid összehasonlítás képezi ennek a hozzászólásnak a tematikáját, azzal a szándékkal, hogy az 1995 áprilisában a kasseli tanácskozáson elmondottakhoz közvetlenül kapcsolódjak.

1995 márciusa markáns fordulópontot jelent a magyar felsőoktatási politika fejlődésében, és kijelöli a határt a felsőoktatási politika két egymástól elkülönülő periódusa között. Az egyik periódus a nyolcvanas évek végétől 1995 márciusáig tartott, és ezt az állami oldalon alapvetően új törvényi szabályozások, a felsőoktatás oldalán pedig a belső megújulás és az extenzív bővülés jellemzi. A másik periódus az 1995. márciusi állami takarékszági csomaggal kezdődik, amely elválaszthatatlanul kapcsolódik az akkori pénzügyminiszter, Bokros Lajos nevéhez. Ezzel világossá vált, hogy a felsőoktatási terület is elválaszthatatlanul kötődik a gazdaság és a társadalom fejlődéséhez. Itt már megmutatkozik egy első párhuzam a németországi felsőoktatási politikával: a pénzügyi politika restriktív határozzák meg döntő mértékben, nem pedig tudományon belüli kritériumok.

Ezzel együtt jár a tudománypolitikában egy Magyarország és Németország közötti további párhuzam. Mig egyrészt a politikusok kijelentéseikben újra és újra hangsúlyozzák a tudomány és a jól képzett tudományos utánpótlás nevelésének különleges jelentőségét az ország jövője szempontjából, a másik oldalon a ténylegesen gyakorolt politika szöges ellentétben áll ezzel:

1) Az 1995 elejéig tartó felsőoktatási politika összefoglaló bemutatását, valamint számos további irodalmi utalást ad a szerző a az 1995. áprilisi kasseli tanácskozáson tartott előadása és annak kibővített írási változata: "Systemwechsel und Hochschulen in Ungarn" In: "Ungarn im Wandel. Zwischenbilanz und Aspekte der ungarisch-deutschen Beziehungen." Hrsg. v. Gabriele Gorzka. Köln 1995, 135–162. oldal. Külön figyelmet érdemel Besenyei István és Josef Melchior időkben megjelent monográfiája is: "Die Hochschulpolitik in Österreich und Ungarn 1945–1995. Modernisierungsmuster im Vergleich." Frankfurt a. M., Berlin, New York, Paris, Wien 1996 (= Wiener Osteuropa-Studien 3).

a tudomány mindig az első területek közé tartozik, amelyek áldozatul esnek a takarékosági intézkedéseknek.²

Az elkövetkezőkben részletesen mutatjuk be a magyar felsőoktatási politika néhány lényeges aspektusát ebben a takarékosági intézkedések által igen döntően befolyásolt periódusában.

A hallgatói létszámok alakulása

A hallgatói létszámok az 1989 és 1993 közötti időszakban összességében 30%-os, és az azóta bekövetkezett újabb mintegy 25%-os növekedése ellenére jelenleg még mindig az erre alkalmas korcsoport kevesebb mint 20%-a tanul a felsőoktatásban, Nyugat-Európában ugyanez az arány 30–35%-ot tesz ki. A hallgatói létszámok ilyen növekedése ugyan megváltoztatta az oktatási relációt, amelyben 1989-ben még 6,9 hallgató jutott egy oktatóra, de a kb. 8,9:1-arány még mindig lényegesen jobb, mint a nyugat-európai felsőoktatásban. Hogy Németországban a helyzet milyen jelentősen rosszabb, abban jut például kifejezésre, hogy a meglévő 950 000 egyetemi vagy főiskolai helyen mintegy 1,9 millió hallgató tanul.

A tandíjak kérdése

Magyarországon a tandíjak bevezetéséhez nem áll rendelkezésre olyan társadalmi-gazdasági bázis, amely képes lenne arra, hogy ezeket a tandíjakat – főleg ha már nem szimbolikus jelentőségűek, hanem az a céljuk, hogy jelentősen járuljanak hozzá a költségek fedezéséhez – finanszíralisan elviselje. Ezért tandíjak nem vezethetők be egy egyidejű kompenzációs rendszer, mint pl. ösztöndíj- vagy hitelrendszer nélkül, mivel kontraszelekcióhoz vezetnének, amelyben a képzett, de finanszíralisan gyengébb fiatalok nem tudnának továbbtanulni. A kormánynak mindaddig nem sikerült egy, a hallgatók és szüleik által elfogadható tanulmányfinanszírozási rendszert kialakítania.

Éppen ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy az 1995 márciusában a

² Ennek a politikának különösen drasztikus következményét ébrázolta az Országos Művelődési Fejlesztési Bizottság (OMFB) 1994 októberében lemondott elnöke, Pugor Ernő, aki attól tart, hogy Magyarország egyfajta "rabszolgazsárga" válik, ahol ólósó munkaadó külföldi megrendeléseket teljesít, és ahol elavult licenccel még jól el lehet adni (Interjú Pugor Ernővel: "Die Demokratie kann den Morast konservieren". In: *Pester Lloyd* 3 / 1996, 6. szám, 1996. VII. 2., 3. oldal).

tandíj tervezett bevezetése ellen megjelenő tiltakozásokhoz 1995 szeptemberéig valamennyi érdekképviselői csoportosulás, mint a Hallgatói Önkormányzatok Országos Szövetsége, a Magyar Rektori Konferencia, a Pedagógus-szakszervezet egyhangúlag csatlakozott. A tiltakozások még tovább fokozódtak, amikor egy 1995. VII. 6-ai kormányrendelet a 2000 Ft-os alaptandíj mellett a felsőoktatási intézményeknek lehetővé tette, hogy havonta legfeljebb ennek négyeszeresét kitevő kiegészítő tandíjat szedjenek. Egyetlen kivétellel azonban valamennyi felsőoktatási intézmény lemondott erről. Az országos méretű sztrájkok és demonstrációk hatására a kormány október elején a felsőoktatási intézményekkel és hallgatói szervezetekkel folytatott tárgyalások után úgy döntött, hogy az 1995/96-os tanévre vonatkozóan a felsőoktatási intézmények nem vehetnek ki kiegészítő tandíjat az első diplomájuk megszerzéséért tanulmányaikat folytatód nappali tagozatos hallgatókra. Az 1996/97-es tanévre a tandíjak egy új, differenciált, a tanulmányi teljesítményekhez igazodó rendszerét tervezik bevezetni. A tandíjak kérdésében a németországi helyzettel végzett összehasonlítás több figyelemre méltó aspektust mutat. Egyrészt a magyar hallgatók elvileg készségek mutatkoznak arra, hogy tandíjat fizessenek, tiltakozásuk a bevezetés módszere és a tervezett modell ellen irányul. Követelésük egy, a tandíjat kompenzáló hitelrendszer azonnali megteremtését célozza. Németországban ezzel szemben a – mindaddig viszonylag csekély – tiltakozás az eddig csak néhány szövetségi tartományban és viszonylag alacsony összeggel bevezetett tandíjak azon célkitűzései ellen irányul, amelyek az érintettek szemszögéből mindennek-előtt az ún. "lógószokkal" szemben kívánnak fellépni, és valószínűleg csak részben céljuk a felsőoktatási intézmények pénzügyi helyzetének javításához való hozzájárulás, sokkal inkább az államháztartás szanálása.

Másrészről az a magyar megoldás, hogy a hallgatók 20%-át a tandíjfizetés alól mentesíteni lehet, és a felsőoktatási intézmények ezen 20% meghatározásának eljárás módját és kritériumait (szociális aspektusok, teljesítmény) önmaguk határozzák meg, az egyenlőtlen elbánás jelentős elemeit hordozza magában.

A takarékosági intézkedések kérdése

A Bokros-csomag keretében sorra kerülő takarékosági intézkedések valóságos mértékének az egyes felsőoktatási intézmények csak 1995 májusában ébredtek tudatára, amikor is hivatalosan tájékoztatták őket a két lépcső-

ben megvalósítandó létszámleépítés végrehajtására vonatkozó kormányhatározatról. Az első lépcsőben az álláshelyek számát 1995. VIII. 31-éig átlagosan 15%-kal kellett csökkenteni, ami mintegy 6000 állást jelentett. A terv szerint a második szakaszra 1996 közepén, illetve végén kellett sort keríteni. A minisztérium 1995. V. 26-i hivatalos közleményében minden egyes felsőoktatási intézménnyel közölte a megtakarítandó bér összegét, és ezzel egyidejűleg javaslatot tettek arra, hány állás megszüntetésével lehet ezt a megtakarítást elérni. A megtakarításnak az elképzelések szerint 4,1 milliárd Ft-os összeget kellett elérnie. A felsőoktatási intézményeknek 1995. VIII. 15-ei határidővel kellett jelenteniük a végrehajtást.³

A takarékosági intézkedéseket a kormány részéről a hallgató-oktatói arány nyugat-európai szinthez való hozzáigazításával is indokolták, ami egyidejűleg foglalja magában a személyzet leépítését és az oktatásba belépők számának növelését. A cél az volt, hogy az állások megszüntetése révén a hallgató-oktatói arány 7,6:1-ről mintegy 9:1-re változzék. Ebben az érvelésben megmutatkozott az oktatási arányszám igen szűklátókörű alkalmazásának teljes problematikája. A Nyugat-Európában fennálló relációkkal történő összehasonlításban pl. nem vették figyelembe, hogy a Magyarországon rendelkezésre álló rosszabb anyagi ellátottságot emberi munkaerővel egyenlíti ki, hogy a végzők viszonylag magas képzettségi színvonalon állnak, hogy a 4-5 évig tartó átlagos tanulmányi idő az összehasonlításban igen rövid, hogy a tanulmányaikat abbahagyók aránya igen alacsony. A nagyfokú hatékonyság ezen kritériumai a jó hallgató-oktatói arányra is visszavezethetők, és a költségszámítás során tekintettel kellett volna rájuk lenni.

Ezen takarékosági intézkedések ellen azonnal valamennyi oldalról tiltakozásukat fejezték ki. A leggyakoribb kritikák a statisztikák szakszerűtlen alkalmazását, a felsőoktatási intézmények autonómiájába való beavatkozást, a működőképesség veszélyeztetését, a hallgatói létszám politikailag előirányzott emelésének az el lehetetlenítését, valamint a gyakran csupán egyetlen egyetemen előforduló, az oktató és hallgató közötti arányszámból kifolyólag az átlagosnál drágább kis szakokat foglalták magukba.

A felsőoktatási intézmények 1995. VI. 1-jén a különböző rektori konferenciák útján az 1995. márciusi és májusi kormányhatározatokkal szembeni

panasszal fordultak az Alkotmánybírósághoz. Indoklásként azt hozták fel, hogy a kormányhatározatok megsértik a felsőoktatási törvényt és a felsőoktatási intézmények autonómiáját. Az Alkotmánybíróság már 1995. VI. 12-én a felsőoktatási intézményekre nézve kedvező döntést hozott. Úgy vélte, hogy a kormányhatározat megsérti az alkotmányt, mert beavatkozik a felsőoktatási intézmények autonómiájába. Az alkotmányból és a felsőoktatási törvényből nem vezethető le, hogy az állam előírhatja a felsőoktatási intézményeknek az oktatók és hallgatók arányát, illetve az oktatók számát.⁴

A létszámcsokkentés indoklásától ugyan el kellett állni, de a takarékosági intézkedések végrehajtására vonatkozó tényleges kényszer pénzügyi okokból fennmaradt. A felsőoktatási intézmények és a kormány között az alkotmánybírósági ítéletet követően folytatott tárgyalások arra az eredményre vezettek, hogy a kormány ragaszkodik a létszámleépítés tervezett első lépéséhez, de kész arra, hogy a létszámleépítés 1996-ra előirányzott második szakaszát törölje a gazdasági konszolidációs programból, ha a felsőoktatási intézmények ennek ellentételezéseként 1995. VIII. 20-áig egy hároméves stabilizációs programot mutatnak be. A felsőoktatási intézmények kifejezték ez irányú készségüket, azzal a feltétellel, hogy a programot a Felsőoktatási és Tudományos Tanács dönti el, és már 1996-ban bevezetik a normatív finanszírozást.

A hároméves programot a felsőoktatási intézmények a határidőnek megfelelően 1995. VIII. 18-áig elkészítették, és válaszlépésként a kormány képviselői közölték, hogy a kormány a létszámleépítés második, 1996-os szakaszától eltekint, és 1996-tól 50%-os bevezetésre kerül a normatív finanszírozás.

Ezzel egyidejűleg a felsőoktatási intézmények 1995 júliusában és augusztusában végrehajtották azt a nehéz és a belső békét is veszélyeztető akciót, hogy 1995. IX. 1-jével személyileg megbocsátottak el, és mintegy 15%-os mértékben állásokat szüntettek meg. Az állások megszüntetésének mértéke és mindenképp az a rendkívül rövid, két hónapos időtartam, amely alatt ezt a takarékosági program végrehajtására került, a Német Szövetségi Köztársaságban példa nélküli. Megmutatkozik azonban egy további különbség is. Amíg Németországban a létszámleépítésnek túlnyomórészt kapacitás-releváns professzori állások esnek áldozatul, Magyarországon mindenképp a tudományos középsofőr korosztály állásait érintette ez.

A létszámleépítés mellett 1995-ben sok felsőoktatási intézménynek költségvetésében akut likviditási nehézségekkel is szembe kellett néznie. A fel-

3) Lásd ezzel kapcsolatban a saját 1995. májusi-júniusi részletes beszámolóját, mint pl. Fodor Gábor művelődési miniszter találkozási sajtószervezeti képviselőkéi, in: Magyar Nemzet, 1995. V. 15. 15. oldal; a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szervezett ülésről rendszeresítő szülői beszámoló, in: Magyar Nemzet és Népszabadság, 1995. V. 26., 11., illetve 4. oldal; Az egyes felsőoktatási intézmények által megtakarítandó bérösszeg megnevezése, in: Magyar Nemzet, 1995. VI. 2., 10. oldal, valamint in: Dobozay, János: "Arány szabály", in: HVG 17 (1995), 24. szám, 1995. VI. 17., 89-92. oldal.

4) Lásd ezzel kapcsolatban a Magyar Nemzet és a Népszabadság 1995. VI. 13-ai beszámolóját.

gyülemlt hiányok a becslések szerint időnként elérték a 4 milliárd forintot, ténylegesen az 1995-ös év egy 2,5 milliárd forintos összefüggéssel ért véget.⁵ Magyarország legnagyobb egyeteme, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem pl. 125 millió forintos deficitet rendelkezett a bérköltségek és 500 millió forinttal az anyagi kiadások tekintetében, ami a teljes költségvetés mintegy 13%-ának felel meg.

A hiányok okai sokrétűek. Túlságosan alacsony államháztartási juttatások, a szétforgácsolódott és előregedett épületállományból adódó deficitforrások, a kötelező jellegű 13. havi bér bevezetése a megfelelő személyzeti források megemlése nélkül, gazdálkodási hibák. A deficit csökkentésére irányuló javaslatok, mint pl. a felsőoktatási dolgozók fizetés nélküli szabadsága, felsőoktatási intézmények bezárása hosszabb időre télen, kormánybiztosok alkalmazása stb. alapvetően kérdőjelezték meg a rendszeres oktatási munkát és a felsőoktatási intézmények autonómiáját. Mindenesetre sikerült a felsőoktatási intézményeknek igen kemény takarékoskodással és a kultuszárca rendkívüli juttatásaival a hiány az év közepén becsült igen magas összegét az 1995-ös év végére jelentősen csökkenteniük.

A felsőoktatási törvény módosításának kérdése

Habár még csak 1993. IX. 1. óta van érvényben, a felsőoktatási törvényt számos oldalról tartják megfennnek a korrekcióra. Ez mindenekelőtt igaz a tandíj miatti hallgatói sztrájkokból kiindulva, a döntő jelentőségű takarékosági intézkedések figyelembevételével, tekintettel a felsőoktatás további szétforgácsolódására. Ennek megfelelően az új művelődési miniszter, Magyar Bálint, 1996. I. 1-jei hivatalba lépésekor a felsőoktatási törvény módosítását jelölte meg legfontosabb feladatának.⁶

1995 decemberében juttatták el a felsőoktatási törvény módosításának első tervezetét az érintett intézményeknek, 1996. II. 5-éig kérve állásfoglalást. Az állásfoglalások alapján kívánták a tervezetet megváltoztatni és a kabinetben történő határozathozatal után április végéig a parlamentnek megtárgyalásra benyújtani. Ezt a menetetrendet kisebb csúszással betartották.

Az igen jelentős mértékű módosítási tervezet⁷ döntő fontosságú tartalmi részeinek a következőket tekinthetjük: a tandíjak világosabb szabályozása,

⁵ Magyar Bálint művelődési miniszter közlése 1996. II. 23. in: Népszabadság, 1996. II. 24.

⁶ A miniszter kijelentése szolgálati megbízás átvételkor, in: Népszabadság, 1995. XII. 29., 4. oldal.

⁷ 1996. évi ... törvény a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény módosításáról (egyrészes szerkesztésben az 1993. évi LXXX. törvény rendelkezéseivel), a Művelődési és Köznevelési Miniszter 1996. szeptemberében.

a felsőoktatási intézmények integrációjának meggyorsítását szolgáló jogi keretfeltételek megteremtése, a felsőoktatási intézmények valamennyi típusa normatív finanszírozásának bevezetésére vonatkozó részletes szabályozók.

A felsőoktatás törvényi szabályozása módosításának szükségszerűsége a pénzügyi területen Dinya László államtitkár-helyettes véleménye szerint abból adódik, hogy az eddigi finanszírozási rendszer gyakorlatilag összeomlott.⁸ A felsőoktatási intézmények összesen mintegy 2,6 milliárd Ft adósságot halmoztak fel, néhány felsőoktatási intézmény 100 millió forint felett. A tervezett normatív finanszírozás első fázisában csupán a képzési költségek terjed ki, amelyek a felsőoktatási intézményekben mintegy 40%-ot érnek el. Először ez a különböző szakok hallgatói létszámaihoz igazodik, a későbbiekben a tervek szerint további, a minőségre vonatkozó indikátorok csatlakoznak ezekhez. A pénzeszközök normatív elosztása szándékaik szerint 1996. szeptemberben kezdődik meg.⁹

A Német Szövetségi Köztársaságban a normatív finanszírozás, illetve a normatív mutatókra épülő globális költségvetés bevezetése az egyes szövetségi tartományokban és esetenként egy tartományon belül a felsőoktatási intézmények között is különböző stádiumban van. Pillanatnyilag nem létezik a normatív mutatók kialakítására vonatkozó egységes koncepció. A költségvetés általában helyeselt globalizációjának bevezetését azonban problematikusnak tartják egy olyan időpontban, amelyben állami részről széles körű takarékosági programokat indítottak be, és az állam ezzel a globalizációval viszonylag kis nehézségekkel megszabadulhat felelősségétől.

A fejlesztés tervezésének kérdése

1995 márciusában a kormány elhatározta, hogy a felsőoktatás fejlesztését nem törvényben – ahogy az a felsőoktatási törvényben szerepel –, hanem csupán határozatban fogadtatja el a parlamenttel. A törvény és a határozat jogilag jelentős különbség abban áll, hogy egy parlamenti határozat csak általános célokat tartalmaz a betartatás törvényi, konkrét garanciákat és szankciókat megfogalmazó előírásai helyett. A parlament erre vonatkozó határozathozatalára 1995. X. 24-én került sor. Ebből az eljárásból világosan kiűnt, hogy a kormány csak alárendelt jelentőséget tulajdonít annak a felada-

⁸ Interjú az államtitkár-helyettesrel, in: Népszabadság, 1996. III. 8., 15. oldal.

⁹ Tóthvári Ákos: "Változó felsőoktatási törvény. Fontolva halasztás", in: HVG 18 (1996), 15. sz., 1996. IV. 13., 123-129. oldal, illetve 124. oldal.

tának, hogy a teljes magyar felsőoktatás struktúrájának és fejlesztésének önmagában konzisztens tervezését végezze el, és láthatóan nem mutat különösebb érdeklődést az iránt sem, hogy szembeszálljon az időközben bekövetkezett – a felsőoktatási intézmények autonómiája által elfedett – rossz irányú fejlődési tendenciákkal.

Sok egyetem és főiskola kísérletet tett arra, hogy szakmailag részben egyoldalú szerkezetüket önmaguk változtassák meg, mindennemű országos szintű strukturális egyeztetés nélkül. Erre példaként szolgál az egykori Veszprémi Vegyipari Egyetem és az egykori Miskolci Nehézipari Egyetem, amelyek mindketten társadalomtudományi kart alakítottak ki. Egy jellemző például az a több főiskolán megfigyelhető kísérlet, hogy egyetemi szakirányokat alakítsanak ki. A szétforgácsolódáshoz hozzájárul – még ha a jobb regionális ellátás aspektusa alatt történt is – a budapesti ELTE egy új jogi karának megalapítása a győri műszaki főiskolán. Az ottani oktatás budapesti tantervekkel és budapesti személyzettel folyik. E kérdés tárgyalása során azonban elsősorban az egyházi felsőoktatási intézményeket kell megemlíteni, amelyek szinte valamennyien kísérletet tesznek arra, hogy a teológiai képzésen túlmenően alapvetően egyetemi szakirányokat vezessenek be a bölcsészeti-, jog- és közgazdaság-tudomány területén, és kényszerítsék az államot ennek (társ)finanszírozására. Ezt a fejlődési tendenciát még tovább élezi az Alkotmánybíróság egy 1995 végén hozott határozata, amely alkotmányellenesnek nyilvánította, hogy az egyházi felsőoktatási intézmények nem ugyanazt a normatív finanszírozást kapják, mint az államiak, és ebben kimerítve látta a diszkrimináció tényállását.¹⁰

A felsőoktatási intézmények az autonómia bizonyos félreértelmezésével tehát olyan nagyságrendű strukturális bővítő fejlesztéseket kezdtek meg, amelyeknek, éppen a meglévő erőforrások szűkösségére való tekintettel, a központi szint tervezési feladatát kellett volna képezniük.¹¹

Ebben az értelemben folynak a Német Szövetségi Köztársaságban jelenleg tartományi és felsőoktatási intézményi szinten széles körű strukturális tervezések, amelyek azonban mindenesetre – a pénzügyi szükségesség diktátumaként – a jövőbeli felsőoktatási intézményszerkezetek fejlesztését elsősorban intézmények és szakok megszüntetéseként értelmezik.

10) Lásd ezzel kapcsolatban a következő cikkeket: "Az osztrák modell a járható út. Semjén Zsolt az egyházak támogatásáról, az egyetemről és a művelődésről", in: Magyar Nemzet, 1996. II. 5., 7. oldal és "Megszűnik az egyházi iskolák és egyetemek hátránya", in: Népszabadság, 1996. II. 7., 4. oldal

11) Lásd ezzel kapcsolatban még: Gardner, Mike: "Reform takarékosági kényszer alatt", in: DUZ 1996. 6. az, 1996. III. 15., 20–21. oldal.

Az universitas kérdése

A felsőoktatási törvényben tervbe vett felsőoktatási intézmények lokális, illetve regionális integrációja szükségszerűségének ugyan tulajdonképpen sok felsőoktatási intézmény tudatában van, azonban kézenfekvő okokból kifolyólag – vajon melyik felsőoktatási intézmény veszíti el szívesen önállóságát, és ki szünteti meg önkéntesen racionalizálás révén a munkahelyét? – mindeddig nem igazán jutott előre. Újra és újra tanácskoztak az integrációra vonatkozó tervekéről, a felsőoktatási intézmények oldaláról azonban viszonylag nagy ellenállás is tapasztalható. Az alapelv az – a rektori konferencia elnöke által elmondottak szerint –, hogy a felsőoktatási intézmények önkéntes alapon oly módon integrálódnak, hogy szellemi autonómiájuk sértetlen maradjon, az adminisztrációs és a gazdasági irányítást azonban egységesítik. Az integrációs fázisok támogatására, a tervek szerint, a Világbank 50 millió USD-os kölcsöne szolgál.¹²

Alapvetően az integrációs modellek két eltérő formáját különböztetik meg: az egy városban található több felsőoktatási intézmény egyetlen intézménnyé történő integrációját, és a több különböző típusú, egy régióban elhelyezkedő főiskola integrációját egy lazább jellegű egységbe és nagyobb fokú önállóság megőrzésével. Az a néhány integrációs kísérlet, amelyre eddig sor került, világossá teszi, hogy a városi felsőoktatási intézmények integrációjára alkalmazzák – paradox módon – a regionális modellt.

Következtetések

Miután a felsőoktatás a rendszerváltást követő első években Magyarországon látszólag a tudományos területen belül a nyertesek közé tartozott – a Tudományos Akadémiával szemben jelentőségét jelentősen fel tudta értékelni, autonómiája tágabbá vált, a rá vonatkozó törvényt fogadták el elsőként –, az állam pénzügyi nehézségeiből következő alapvető strukturális problémái 1995 óta kíméletlenül napvilágra kerültek. A felsőoktatási intézmények elmulasztották, hogy ezeket az alapvető nehézségeket, mint például a szakmai és regionális szétforgácsolódás, a hatékonyság növelése az oktatók és hallgatók aránya vonatkozásában, az igazgatási apparátus csekély hatékonysága, saját erejükből oldják meg. Ehelyett a nehézségeket továbbélezték az olyan

12) A Rektori Konferencia elnökének közlése, in: Magyar Nemzet, 1996. I. 10.

extenzív fejlesztések, amelyeket tévesen értelmezett autonómiából kiindulva maguk a felsőoktatási intézmények hajtottak végre. Jelenleg a magyarországi felsőoktatás a kormány által terjesztett "hatékonyságnövelés" jelszava alatt azzal a nagy veszéllyel néz szembe, hogy a szűk látókörű fiskális politika és a múltban elkövetett saját hibáinak áldozatává válik.

Gergely András

„Nincs alternatíva?”

– Egy állandósuló kormánypárt esélyei Magyarországon

Közismertek a tények: 1994-ben az MSZP a szavazatok 34 százalékával a parlamenti mandátumok 54 százalékát szerezte meg, kormánybeli partnere, a Szabad Demokraták Szövetsége a voksok mintegy húsz százalékával a mandátumok 18 százalékát mondhatja magáénak, s ekként a koalíció a választásokon részt vevők abszolút többségének támogatásával elsőprő, 72 százalékos parlamenti többségre tett szert. Az azóta folytonosan végzett közvélemény-kutatások szerint az MSZP–SZDSZ koalíció, bár támogatottsága némileg visszaesett, kisebb fölénnyel ugyan, de bármelyik "következő vasárnapon" megnyerte volna, illetve megnyerné a választásokat. Az MSZP az ország legnagyobb választói bázisú pártja. Ilyen folytonos kormánypárti támogatottság rendkívül ritka a demokráciákban, s talán példa nélkül áll, hogy még a két ciklus felező idején is roppant nagyarányú a hatalmon lévőv támogatói tábora. Ha nem lesz nagyobb gazdasági visszaesés, válság vagy politikai zavar, pártbomlás, a kormánykoalíció 1998-as győzelmét prognosztizálni lehet, bármilyen színvonalon politizáljanak is.

Nincs ez másként – a két kakukktójas, Albánia és Csehország esetét nem számítva – Közép- és Kelet-Európában másutt sem. De a legerősebb, szinte megingathatatlan látszó posztkommunista kormányzat az 1990-es évek közepén Magyarországon alakult ki. Roppant jelentősek az MSZP,

a kormánypárt erői.

A legkézenfekvőbb magyarázatot, a közvetlen visszavágódást a Kádár-korszak puha és biztonságot nyújtó paternalista diktatúrájába, az összes erre vonatkozó felmérés alapján el kell háritanunk. A közvélemény a szabadságértékeket magasra becsüli, kívánja, értékeli; vívmánynak tartja a többpártrendszer, a sajtószabadságot és így tovább. (A Kádár-rendszerbe visszavágók pártjának az MSZP amúgy sem tekinthető, hiszen azokat inkább a Munkáspárt gyűjti maga köré.)

Miért nem oszlik meg akkor jobban a magyar társadalom a politikai pártok között? Honnan az MSZP szinte megingathatatlan erős pozíciója?

Újabb szociológiai-politológiai elemzések mutatnak rá arra, hogy a Kádár-korszak társadalmi kötődései mennyire meghatározóak. A hajdani MSZMP-tagok családjai jórészt ma is az MSZP felé orientálódnak, mivel szociális kapcsolataik, társadalmi beágyazottságuk e pártban találja meg politikai vetületét. Az MSZP igazi gyűjtőpárt, a milliomosoktól a munkanélküliekig, agrárszegényekig vannak hívei. A társadalmi vertikum teljessége nem csupán statisztikai tény, hanem egy valós társadalmi hálózat meglétére utal. A függérendszer révén az állulélvők is azonosulnak e párttal, mert ennek uralkodó köréitől függnek, illetve – szubjektíve – azoktól remélnék. A magyar társadalmi hálózat 1989–90-ben elszakadt szemei újracsomóztattak. Jellemző tény, hogy az MSZP támogatottsága a vállalkozók körében az össznépességnél 50 százalékkal magasabb, amint hogy az is, hogy az MSZP falun és a kistelepüléseken erősebb, mint a városokban – mivel előbbi helyeken a társadalmi kapcsolat- és függérendszer dominánsabb.

A társadalmi hálózatrendszer meglétét jóindulattal negyven év produktumként, egy szerves magyar társadalomfejlődés eredményeként is lehetne méltatni, s ekként az MSZP vezető szerepét, mint ennek politikai megjelenítését, magától értetődőnek tartani. Lehet ugyanakkor a közvetlen, nyers, erőszakos társadalomformálás, más szóval a társadalomdeformálás évtizedes tényeire, következményeinek változatlan továbbélésére tenni a hangsúlyt; a függésben tartottak kilátástalan, választási lehetőség nélküli helyzetét emelve ki. Madách Az ember tragédiája című műve athéni színlében mondja a vagyonos polgár megvásárolt híveinek: “kiáltások rongy kutyák, vagy dögöljétek éhen”.

A főként falun érvényesülő, feudalizmusra emlékeztető függérendszer (egyetlen hatalmi központ, egy vagy két munkáltató stb.) megléte vitathatatlan tény. Egyik szociológusunk az MSZP kongresszusa szemléletét úgy látta, hogy a Horn Gyulát támogató döntéseket nem a Pierre Cardin-öltönyösök, vagyis nem a multimilliomosok hozzák (akik néha duzzognak a közüli való, európaibb politikus-menedzserrel álmodoznak), hanem a többségben lévő Vörös Október Férfiruhagyár-öltönyösök, akik a vidéki “pártbázist” alkotják. Csakhogy ezek az elvtárs-urak a maguk kissé kihúzott öltönyében már régen nem azok a jámbor “reformkörös” tanáremberek, akiket 1989-ben a “trabantos Fábrny” (akkoriban KB-tag) vagy a szentesi és szakállas Keserő Antal reprezentált! Ők már kikoptak a pártból, legalábbis nem lesz belőlük kongresszusi küldött. Ezek a mostani VOR-öltönyösök a vidék vezetői, vállalkozói, milliomosai, a környék lakossága által megbecsült vagy rettegett, de mindenképpen ismert, sokakat függésükben tartó, repre-

zentatív figurák: hajdani tsz-elnökök, KISZ-titkárok, tanácsi vezetők, iskolagazdák.

Az MSZP politikusgárdája által beszélt nyelvezet is ismerős a választók-nak: a többi párt új fogalomhasználatához képest hagyományos, közérthető, rövid mondatokból álló, főként mellrendelt mondat szerkezeteket alkalmazó – egyszóval köznap, mindenkire szóló, időnként már-már antiintellektuálisnak tűnő. Az MSZP-politikusoknak még a beszédhibái is a gyakran előfordulóak közül valók, és ezáltal is népközeliek, mintegy bizalmat keltőek.

A volt nomenklátúra befolyását egy 1995-ös reprezentatív felmérés szerint mindössze a megkérdezettek 56 százaléka tartotta túl soknak, 31 százaléka arányosnak ítélte, 13 százaléka egyenesen kevesellte. (Az MSZP híveinél még “kedvezőbbek” az arányok.)

Ugyanezen felmérésben rákérdeztek arra, hogy kit tartanak az átalakulás nyerteseinek. Három hazai csoport került ebbe a kategóriába, élen a politikusokkal (60 százalék), akiket a “gazdagok” követnek (50 százalék), végül a hajdani “kommunisták” következnek (40 százalék). Tekintettel a három kategória jelentős egybeeséseire is, könnyen kikövetkeztethető, hogy a társadalmi emelkedés képzete melyik párthoz is kapcsolódik...

A mérlegnek két serpenyője van, s a politikai erőviszonyok egy oldalra billenésében persze nem jelentéktelen tényező

az ellenzék gyengesége.

A mai ellenzék jó része 1990–1994 között kormányzati pozícióban volt, s gyenge pontjai először éppen ebben a helyzetben mutatkoztak. Az 1990-es, az akkori koalíció számára 57 százalékos parlamenti többségben összegeződő helyzetet Antall miniszterelnök akként értékelte, hogy az nem véletlenül esik egybe az 1945–1947 közötti választások hasonló irányultságú pártjaira leadott szavazati arányokkal. A valóságban csak 43 százalék szavazott a koalícióra. Az 57 százalékos parlamenti többség azonban nem csak ezért volt véletlenszerű. A helytelen párhuzam ugyanis azon a téves elképzelésen alapul, amely 1990 magyar társadalomról úgy ítél, hogy ha annak feje felül eltakarítják a marxista ideológiai konstrukciót, akkor a négy évtizeddel korábbi politikai-ideológiai erővonalak fognak – mintegy spontán módon – újra kirajzolódni. A valóságban – tetszik, nem tetszik – a társadalom formálódott (vagy deformálódott), a marxista indoktrinációtól függetlenül is végbementek (vagy attól függetlenül is végbementek volna) bizonyos szekularizációs,

modernizációs folyamatok: a panellakások városi népe (kétfélmillió ember, a választók húsz százaléka) nem gondolkodhat ugyanúgy, mint a földpadlós falusi házak lakói és így tovább. A koalíció tehát bizonyos mértékig téves társadalomképpel indult neki a szabaddá váló politikai életnek, amelyben ekkor kezdődött volna meg az igazi harc a választók megnyeréséért. Ehelyett a koalíciós pártokba ömlő olyan csoportok ejtették további téves látszatokba az akkori koalíció politikussait, mint a kommunizmus üldözöttjei, 1956 meghurcoltjai, azután a kisajátítottak, a hitükért háttérbe szorítottak és így tovább. A valóságban mindezek létez, de csak néhány százalékot kitevő, idős, a társadalmi hierarchia alsó szintjeire szorított csoportok voltak, amelyek nem gyakorolhattak jelentős befolyást más, átlagos helyzetű (s ilyenként a többséget alkotó) társadalmi rétegekre. A téves helyzetmegítélésből ideologikus, a valóságos helyzethez nem mindig illő politikai koncepciók kerekedtek.

A másik, az akkori kormányzat és pártjai helyzetét elnehezítő tényezőnek az átalakuláshoz fűződő illúziók tekinthetők, amelyek a helyzet igen rövid időn belüli jobbúlását remélték, s a bekövetkezett rosszabbodást ezen a koalíción kérték számon.

Az 1990-es "új" kormányzati elit részben elkerülhetetlen, a vadonatúj politikai-irányító szerepekkel való ismerkedésből fakadó gyengesége, ebből fakadó elutasítottsága ugyancsak a kelet-közép-európai átalakulás általános sajátossága.

Az 1994-ben azután ellenzékbe került pártokat tovább gyengítette a széttagoltság. A Kiszgádpárt az alternatíva, igazi felemelkedési lehetőség nélkül emberek gyűjtőpártjává vált, amelynek szavazói ingadoztak-ingadoznak a kiszgádák és a sokat ígérő, helyi egzisztenciákat megkapaszkodni segítő MSZP között, tehermentesítve is az új kormányzó pártot. Az MDF, amellyel 1990-94 kormányzati kudarcai, az átalakulás nehézségeit a leginkább azonosították, most a túlélésért küzd. A saját képzete szerint "vidéki" tömörülés 1994-re a városi középvezetést jellegzetes pártjává vált, s ennek következményeit próbálja politikájában levonni. A belőle kivált MDNP már levonta ezt a következtetést, ennyiben meg is előzve az MDF-et, ámde a városi középvezetést gyengesége-elgyengülése viszont kétségessé teszi, tud-e bázist teremteni. A KDNP szavazótáborát a kihalás fenyegeti. Igazi pendantja lehetne a fiatalokra támaszkodó Fidesz-MPP, amely negyvenként nyilván növelni fogja szavazótáborát.

E pillanatban az ellenzék, összefogásnak is híjával, nem kínál komoly alternatívát. Tartósan ígérkezik a lassan egységessé cementálódó kormánykoalíció uralma. Kérdés persze, hogy egyáltalán

baje az egy párti hegemonia?

A demokrácia attól még demokrácia, ha a választók szabad választásokon többször ugyanazt a pártot juttatják hatalomra. Hogy kontinensenként egy-egy példát említsünk, 1990-ig évtizedeken át ugyanaz a párt kormányzott Mexikóban, Olaszországban, Japánban és (a fehérek számára demokráciát működtető) Dél-Afrikában.

Nem véletlen azonban, hogy évtizedünkben a lehetséges példák száma egyre kevesebb. Az ilyen egyazon kormánypárt uralta demokráciákban ugyanis kialakul az állam és a gazdaság összefonódása, a korrupció; megjelenik a maffia, a külföldi befolyás; erősödnek az antidemokratikus tendenciák, a saját befolyásolása és így tovább. Mindezen jelenségek a posztkommunista kormányzatú országokban Kelet-Közép-Európa-szerre rendre mutatkoznak. Sőt, e régióban fennáll a politikai veszély, hogy jogállami kulcszszák között végbemegy a korábbi rendszerek átfogó politikai restaurációja. Ahogyan Salina herceg mondja Lampedusa Párdus című regényében: sok mindennek meg kell változnia ahhoz, hogy minden a régi ben maradjon. Tagadhatatlanul ez volt a nőmeneklatúra eredeti célja, amikor engedett a rendszerváltoztatás igényének. Ismeretesek a KGB Grósz Károlynak hozott instrukciói, amelyek célként a nőmeneklatúra uralmának új formák közötti továbbélését fogalmazták meg. Publikáltatott Hom Gyula 1989-es KB-fel-szólalása, amely a pártvagyon magánkézbe adását szorgalmazta, hogy aztán az újra pártcélokra felhasználható legyen. Orbán Viktor találó kifejezésével napjainkban Magyarországon lopakodó restauráció érvényesül. Érvényesítéséhez ideológiai konstrukcióra volt szükség, hiszen a hatalmi cél és a demokratikus legitímáció igényei között jókora rés tátongott. A konstrukció megalkotása nagyon egyszerűen, ellenségkép megalkotásával kezdődött:

"Csurka hadának a lépése dobog".

A Csurka-jelenség a magyar politikai élet legalaposabban elemzett témé-nyé. A maga idején csurkológiai konferenciákat tartottak, ösztöndíjakat hirdettek a kérdés kutatására. Soros egyetemén talán már csurkológiai tan-szék alapításáról tárgyaltak és így tovább. Magával a jelenséggel nem, csak hatásával kell ma már foglalkoznunk: Csurka híveinek támogatottsága az 1994-es választásokon az egy százalékot alig haladta meg.

Ezt az "eredményt", a csekély társadalmi támogatottságot az 1990-es évek elején is sejteni lehetett, de – ismétéljük – ellenségképpé volt szükség, olyan

“valóságos” veszélyre, amely megdönteni képes a magyar demokráciát. Magyarország külföld előtti lejárását is vállalva hatalmas anticsurkista média-offenzíva indult, s megszűleltet az anticsurkista liga, a Demokratikus Charta, amely magát – két párt támogatásával, ágyat vetve későbbi koalíciójuknak – a demokrácia egyedüli letéteményesének nevezte ki, a kormányt vizsgálta és persze megbuktatta a demokrácia nevű tantárgyból, azt a Horthy-rendszer visszaállításának titkos vágyával és az antiszemitizmus nyílt pártfogásával vádolva meg.

A “csak mi vagyunk demokráta” kisajátító állítása olyan komikus túlzásokkal túsult, mint a köztársasági elnöknek “egyetlen igazi demokráta”-ként való aposztrofálása (aki nem tiltakozott ezen ízléstelenség ellen).

A koncepció mélyrétegét az antifasiszta népfront konstrukciója alkotta, amely szerint igazán demokratikus, igazán haladó ugyan csak egy párt lehet (korunkban az SZDSZ), de fel kell ismerni, hogy a dolgozók tájékozatlansága folytán támogatottságuk van féldemokratikus pártoknak is, amelyeket pátyolgatni, vezetni kell, hogy azután az igazi demokrácia szintjét elérve akár meg is szűnjének. E pártok az igazi demokráta szatellit pártjai lennének csak, addig, amíg a fejlődés feleslegessé nem teszi őket. Nem a koncepció tartalma volt marxista (ezzel tévesen vádolták az SZDSZ ideológusait, hiszen nem diktatúrát, kommunizmust stb. akartak), hanem a gondolati szerkezet volt az. Ellenségekben alapuló, s ekként áldemokratikus és félelmet gerjesztő gondolati mechanizmusuk remekül bevált, olyannyira, hogy az ellenségkép elenyészte folytán immár a lomtárba kerülhetett. Helyére egy új motívus került, egy új félelmi mechanizmus: mi sem vagyunk tökéletesek ugyan, de

“nincs alternatíva”.

És pedig azért nincs, mert az ellenzék először is “rossz”: nem demokratikus, titokban a Horthy-rendszer visszaállításán mesterkedik, gyenge, megoszott – a kritikában hamis és valós elemek keverednek. Egyáltalán – hangsúlyoztatik mind nyíltabban –, a fél évszázados folyamatot megszakító események, 1956 úz napja, 1990–94 négy éve csak gondokkal jártak, és azzal a tanulsággal, hogy kár kísérletezni. Nem véletlen, hogy Horn Gyula kormányása legnagyobb eredményének azt tartja, hogy mindenki jogbiztonságban élhet, senkinek sem kell politikai meggyőződése, társadalmi helyzete stb. miatt félelemben élnie. Mintha valaminő vészorkszark ért volna véget 1994-ben! Göncz Árpád köztársasági elnök az ellenzék néhány egyéni kör-

zetben elért képviselő-választási sikereit akként méltatta, hogy “van még egy-két horthysta zárvány”. Ugyanő a kormány alkotmányseréseit csak annyival kommentálta: nincs más alternatíva. Pozitív eszméket az MSZP nem is hirdet, a pártnak nincs érték- és eszmerendszere. Hiánya csak az ideológusi szerepre elhivatottságot érző Vitányi Ivánt zavarta – s nem véletlen, hogy el is zavarták (a választmány eléről), mivel egy értékrend megalkotása csak megbolygatta volna az MSZP pragmatikus politizálását, azt a körvonalazhatatlan, ám valóságos össz társadalmi reprezentációt, amelyet egyébként legszebb álmaiban valaha az MDF álmódott magának.

Az igazi (bár csak hosszú távú) veszélyt e konstrukció számára éppen annak feltárása, kritikai elemzése nyújthatja. Ezért alapvető e rendszeren belül a közoktatásért, az egyetemek szabadságáért, s nem utolsósorban a médiáért folytatott küzdelem. A kormánynak például formálisan valóban nincs sajtója, sőt nincs is “jó sajtója”. Ám a kormányt bíráló vezércikket folyvást azzal a “vörös farokkal” végződnek, hogy nincs alternatíva, nincs alternatíva. Amely kifejezés magyarra fordítva annyit tesz, hogy ez a létező világok legjobbika, ez a létező világok legjobbika.

Az alternatíva felmutatására hivatott ellenzék oldalán higgadt elemzés helyett olykor ma is “marxista”, “kommunista” címkézések folynak. A vádak tévesek, ilyen irányú restaurációnak nyoma sincs. Az ellenzéki nyelvhasználat az, amelyik dadog (szemben a nincs alternatíva pókhendi magabiztosságával), amelyik keresi a kifejezéseket annak leírására, ami a társadalom és a politika viszonyában, illetve az e kapcsolatok felárni hivatott eszmék piacán ma megjelenik. Ismételjünk: nem az uralkodó-eluralgó nincs alternatíva gondolkodás tartalmai avitt marxisták, hanem alapszerkezte az. A “tudományos szocializmus” sarlatánjai most politológus-apológéttákként jelennek meg; a pártviszonyok terén mutatkozó roppant anyagi fölényt sajátos eszmei fölény egészíti ki. (Nem utolsósorban ebben rejlik az értelmiség mostani rossz közérzetének egyik oka.)

Gyakran hallani a pesszimista megnyilatkozásokat: az MSZP 1998-as igencsak lehetséges választási győzeleme annyira bebetonozza ezt a pártot a hatalomba, hogy akkor aztán igen-igen hosszú időre bele fog ragadni. Lehet, hogy véleményem pesszimistább, lehet, hogy optimistább: szerintem 1998-as győzelmük esetén 2002-ben megint (mint 1990-ben) önként fogják átadni a hatalmat: a politika addigra kiüresített színpadán más ágálok jelenhetnek meg.

Összefoglalás

A Magyarországot 1994 óta kormányzó MSZP–SZDSZ pártkoalíció támogatottsága alig csökkent 1996-ig, ma is megnyernék a választásokat. Az írás azokat a társadalmi tényezőket veszi sorra, amelyek a kormányzat politikai stabilitását biztosítják. Az MSZP társadalmi beágyazottsága az előző évtizedekre vezethető vissza. Az ellenzék gyengesége, téves társadalmi helyzetértékelése már 1990-től kimutatható.

A tartós kormányzati hegemonia másutt sem ismeretlen jelenség, a kelet-közép-európai térségben csaknem mindenütt érvényesül.

Magyarországon e tendencia különösen erős, mivel eszmei megalapozására is kísérlet történt: szélsőséges tendenciák felnagyításával, félelmi mechanizmusok ébresztésével, az ellenzék lejáratásával. A propaganda azt sugallja: nincs alternatíva, nincs más érdemi lehetőség. Véleményünk szerint e tendencia tartós érvényesülése esetén a demokratikus rendszer csak az álmalet kulisszája lesz, s restaurálódnak a korábbi társadalmi viszonyok.

Tartalomjegyzék

Az elemzés folytatódik...	3
Jürgen Nautz Magyarország útja a Nyugat felé – A külgazdasági kapcsolatok	5
Békesi László A transzformáció kényszerpályái, választási lehetőségek a gazdaságpolitikában	27
Dr. Gabriele Gorzka Kelet-nyugati kapcsolatok, mint az idegen struktúrájához való viszonyulás	37
Eörsi István Kibékíthetők-e egymással emberi jogaink	51
Kiss Endre A posztoszocialista átalakulás a szociokulturális átrendeződés perspektívájából	57
Jutta Haussmann A kimerültség és az újrakezdés között – az egyház mint a társadalom tükrképe?	69
Somlai Péter Együttélés és családmodell a magyar társadalomban	75
Dr. Fischer János Magyar-német kapcsolatok a magyarországi Humboldt-Egyesület öt éves tevékenységének tükrében	83
Holger Fischer Újabb fejlődési irányzatok (1995–1996) a magyar felsőoktatási politikában	89
Gergely András „Nincs alternatíva?” – egy állandósuló kormánypárt esélyei Magyarországon	99